

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav srovnávací jazykovědy

Diplomová práce

Bc. et Bc. Katarína Džunková

Turkické výpožičky v slovenčine

Turkic loanwords in Slovak

Praha 2012

Vedoucí práce: Mgr. Jan Bičovský, Ph.D.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 14. decembra 2012

.....
Katarína Džunková

Chcela by som sa úprimne poďakovať vedúcemu práce Mgr. J. Bičovskému, Ph.D. za jeho obetavú a veľkorysú pomoc. Bélovi Brogyanyimu, M.A. z Albert-Ludwigs-Universität vo Freiburgu za jeho inšpiratívne rady a pomoc pri získaní materiálov.

Klíčová slova:

kontaktní lingvistika, jazyková výpůjčka, turkizmus, turcizmus, slovenština, turecké jazyky, lexikologie

Key words:

contact linguistics, loanword, borrowing, turkism, Slovak, Turkish languages, lexicology

Abstrakt

Práca sa zaoberá turkickými výpožičkami v slovenčine. Skúma ich v rámci kontaktovej lingvistiky a popisuje, k akému typu jazykového kontaktu dochádzalo. Tejto problematike je venovaná teoretická časť práce, ktorá špecifikuje druhy jazykových výpožičiek naprieč jazykmi. Práca kladie dôraz aj na systematiku turkických jazykov. Rozlišuje, v akom historickom období prenikli výpožičky do slovenčiny, prípadne do praslovančiny.

K prvej fáze kontaktov dochádzalo ešte v období pravlasti Slovanov, kedy do slovančiny prenikla spoločná časť turkického lexika. Ďalej už Slovania v Karpatskej oblasti prichádzali s turkickými kmeňmi do styku počas Avarského kaganátu. Významný podiel na šírení turkickej slovnej zásoby mala maďarčina, ktorá v sebe obsahovala turkický substrát už pred príchodom do Podunajskej nížiny. Ďalšou fázou kontaktu bola prítomnosť turkických kmeňov v stredovekom Uhorsku. V malej miere sa na prenose turkizmov podieľala aj valašská kolonizácia (ukrajinské a rumunské obyvateľstvo). tureckého etnika došlo počas 150-tich rokov osmanskej expanzie, keď boli časti južného Slovenska začlenené priamo do Osmanského sultanátu.

Práca preto sleduje aj rolu transferenčných jazykov, keď prostredníctvom osmanskej turečtiny prenikali do lexiky slová perzského či arabského pôvodu. Rovnako pozoruhodná je i rola juhoslovanských jazykov alebo maďarčiny ako sprostredkovateľského jazyka.

Práca sa opiera o historické materiály, Historický slovník slovenského jazyka a Slovník slovenských nárečí (mnoho turkizmov sa zachovalo v dialektoch). Definuje pojem turkizmus. Venuje sa aj kultúrnym konotáciám slova *Turek* alebo *Tatár* (sémantika, frazeológia, ľudová tvorba). Všimá si prítomnosť turkického elementu v toponymii i antroponymii.

Abstract

The presented thesis is devoted to the description of Turkic loanwords in Slovak. It examines the loanwords within the frame of contact linguistics and explains what kind of language contact occurred. This issue is devoted to the theoretical part of the thesis, which specifies the types of linguistic borrowings across languages. The thesis lays emphasis on classification of Turkic languages. It discerns historical periods of penetrating of the loanwords in Slovak, or even into the Proto-Slavic language.

The first phase of the contacts occurred even during the stay in homeland of the Slavs, when they were confronted with lexicon of Prototurkic. Afterwards Slavs in the Carpathian region came into contact with the Turkic tribes during the Avar Khaganate. Significant participation on the spread of Turkic languages had Hungarian, which itself contained Turkic substrate before arriving in the Danube basin. The next phase of contact was the presence of Turkic tribes in medieval Hungarian Kingdom. The little of Turkisms brought Wallachian colonization (Ukrainian and Romanian population). The most intensive contact of Slovak and Turkish nation occurred during the 150-year Ottoman expansion. There were parts of southern Slovakia directly incorporated into the Ottoman Sultanate.

The thesis therefore deals with a role of transfer languages. For instance Ottoman Turkish mediated words of Persian or Arabic origin into the Slavic or Hungarian vocabulary. An equal importance has also Hungarian or Serbian language as an intermediary language.

The thesis is based on historical materials, Historical Dictionary of the Slovak language and Slovak dialects Dictionary (plenty of Turkisms has been preserved in dialects). It also defines the term „Turcism“ and describes the cultural connotation of the word *Turk* or *Tatar* (semantics, phraseology, folk art). It notices Turkish words also in Toponymy and Anthroponymy.

OBSAH

1. Úvod.....	8
2. Teória jazykového kontaktu. Turkizmy v kontexte kontaktovej lingvistiky.....	12
2.1. Typy jazykovej konvergenencie podľa druhu jaz. kontaktu.....	14
2.2. Zachovanie jazyka (<i>Langauge maintenance</i>).....	14
2.3. Jazyková zmena (<i>Language change</i>).....	17
2.4. Vznik nového jazyka.....	18
3. Lexikálna výpožička.....	21
4. Turkické výpožičky v slovenčine. Integrácia do lexiky.....	26
5. Pojem <i>TURKIZMUS</i>	29
6. Turkické jazyky.....	34
7. Turkické výpožičky v historickom kontexte.	
Najstaršie slovansko-turkické jazykové kontakty (4.-6. storočie).....	37
7.1. Obdobie Avarského kaganátu (568-804).....	37
7.2. Staroturkické výpožičky v praslovančine.....	39
7.3. Maďarčina ako transferenčný jazyk pri preberaní turkizmov.....	42
7.3.1. Príchod maďarských kmeňov do Karpatskej kotliny.	
Turkické mimojazykové kontakty.....	42
7.3.2. Turkický substrát v starej maďarčine.....	45
7.3.2.1. Turkické výpožičky z nomádskeho obdobia (5. – 10. storočie).....	47
7.3.2.2. Turkické výpožičky z obdobia arpádovského Uhorska (10. – 14. st.)..	47
7.3.2.3. Osmanskoturecké výpožičky (16. – 17. storočie).....	48
8. Turkické etniká na území arpádovského Uhorska (11.-14. stor.).....	49
8.1. Kovari.....	50
8.2. Chvalízi.....	51
8.3. Sikulovia.....	52
8.4. Pečenehovia.....	54
8.5. Uzi (Oguzi).....	56
8.6. Kumáni (Plavci).....	57
8.7. Jasi.....	58

8.8.	Poznámka k „tatárskemu“ vpádu do Uhorska.....	60
8.9.	Pohľad na turkické výpožičky v stredovekej maďarčine a slovenčine podľa Jozefa Blaškoviča.....	62
9.	Osmanská expanzia v Uhorsku. Dochované pramene.....	64
9.1.	Historický kontakt slovenského a tureckého obyvateľstva.....	67
9.2.	Sémantika slova <i>Turek</i> . Adjektívum <i>turecký</i> v rôznych označeniach.....	73
9.3.	Turecké stopy v slovenskej toponymii.....	76
9.4.	Preberanie slov z juhoslovanských jazykov.....	78
9.5.	Otázka frazeologických kalkov.....	80
9.6.	Výpožičky z osmanskej turečtiny v slovenčine.....	80
10.	Valašská kolonizácia (14.-17. st.).....	99
11.	Turcizmy v slovenskej historickej literatúre.....	100
11.1.	Reflexie osmanskej okupácie v historických piesňach.....	100
11.2.	Turcizmy v slovenských ľudových baladách.....	103
11.3.	Turcizmy v slovenskej historickej literatúre. Revitalizácia turcizmov.....	105
12.	Turcizmy z 19. a 20. storočia.....	108
13.	Záver.....	109
14.	Zoznam použitej literatúry.....	112
15.	Zoznam obrázkov.....	119
16.	Zoznam skratiek.....	120
17.	Korpus základných tvarov turkických výpožičiek použitých v práci.....	121

1. Úvod

Cieľ práce

Nasledujúce úsilie sa zaoberá zhromaždením a analýzou turkických výpožičiek v slovnej zásobe slovenského jazyka. Už od prvých storočí nášho letopočtu dochádzalo v stepiach Ázie ku kontaktu turkického a slovanského obyvateľstva. Výsledkom tohto kontaktu bol vplyv na slovnú zásobu, ktorý sa týkal najprv praslovančiny a neskôr kvôli osobitému historickému vývoju slovenčiny samotnej. Slovanské obyvateľstvo na území okolo západného Karpatského oblúku prišlo v 6.-9. storočí do kontaktu s turickým kmeňovým zväzom Avarov. Neskôr mal na domácu lexiku vplyv príchod maďarských kočovných kmeňov, ktoré so sebou priniesli veľkú časť turickej slovnej zásoby. Jazykový kontakt pokračoval v styku s turickými etnikami, ktoré v Uhorsku v 11.-13. storočí pôsobili najmä v pohraničnej strážii a v armáde. Slovenčina ešte prichádzala do kontaktu s osmanskou turečtinou počas osmanskej okupácie v 16.-17. storočí, kedy bol juh Slovenska včlenený priamo do Sultanátu. Už z len tohto chronologického náčrtu vyplýva, že turické výpožičky v slovenčine sú veľmi členité a netvorii jeden homogénny celok, ako sa k nim odteraz pristupovalo.

V práci sa preto snažím nahliadať na turické výpožičky v rámci kontaktovej lingvistiky. Aj napriek tomu, že medzi oboma jazykmi dochádzalo ku kontaktu len ľahkej intenzity a vzájomné jazykové pôsobenie nezanechalo žiadne štrukturálne zmeny, predsa došlo k niekoľkým zaujímavým lingvistickým momentom. Výpožičky inkorporované do slovenčiny sa udomácnili a variovali najmä v nárečiiach, kde prechádzali do foriem iných slovných druhov (do slovenčiny prešli z turických jazykov iba substantíva a citoslovce). Zaujímavým rysom tu bola aj sémantická rovina, kedy sa adjektívom „turecký“ označovali buď cudzie produkty (najmä z oblasti botaniky, gastronómie či textílií) alebo sa ním vyjadroval negatívny vzťah. Veľkú úlohu tu hrala aj rola transferenčných jazykov – turické výpožičky z raného stredoveku sprostredkúvala do slovenskej lexiky maďarčina. V období osmanskej okupácie to bola zase turečtina, kto pôsobil ako transferenčný jazyk pri prenášaní arabských, perzských alebo gréckych slov. Počas osmanskej okupácie zohrávalo dôležitú rolu pri vzájomnej komunikácii juhoslovanské obyvateľstvo, ktoré si Turci často najímali do služieb, pretože lepšie rozumeli mentalite Slovanov v Uhorsku. Je preto pravdepodobné, že práve v dôsledku

styku s balkánskymi Slovanmi nachádzame v juhoslovenských dialektoch (vid' kpt. 2.2.). Za povšimnutie tu vôbec stojí slovo *tlmočník* (praslov. **тълмаць*), ktoré je turkického pôvodu – ako možný dôkaz o potrebe prekladateľa v tureckej kultúre pri kontaktoch s inými národmi. Kontakt s turkickými etnikami sa prejavil aj v toponymii na území Slovenska.

Z načrtnutej problematiky je teda zrejmé, že podrobnejšia analýza turkických výpožičiek v slovenčine je veľmi potrebná, keďže doterajšie štúdie vôbec nerozlišovali chronologické vrstvy výpožičiek, ani jednotlivé vetvy turkických jazykov, či rolu trasferenčných jazykov a dokonca ani pôvod lexiky prebratej cez turečtinu, ktorá bola častokrát z iných jazykov. Prototypom obdobnej nedôslednosti v historiografii je označovanie invázie z roku 1241 ako „tatárskej“, pričom išlo najmä o mongolské hordy.

Metóda. Stav doterajšieho bádania.

Vychádzam z modelovania vzťahu oboch jazykov v rôznych obdobiach na základe kontaktovej lingvistiky a stanovujem, do akej miery prejavy týchto vzťahov v lexike zodpovedajú predpokladanému typu vzťahov. Zároveň sa z hľadiska typológie jazykového kontaktu dá nazeráť i na akomodáciu termínov, ich zastúpenie v dialektoch či v literárnom jazyku, vôbec vzťah etnika k druhému etniku vnímaný skrze jazyk (negatívne konotácie slov Turek a Tatár, prítomné i vo frazeológii). Bolo teda nutné hľadať v slovníkoch, súčasných a najmä etymologických, v historických, i v nárečových, ďalej i v prácach historikov s textami, resp. s ich interpretáciou neskoršími bádateľmi. Typológia a teória jazykových kontaktov potom napomáha roztriediť dáta, ktoré sa v týchto prácach vyskytujú a často nepresne a bez dôkladnej etymologickej analýzy sú prezentované ako turkizmy.

Veľkou nevýhodou pri koncipovaní práce bol fakt, že na Slovensku doposiaľ nevyšiel etymologický slovník. Pôvod lexémov je naznačený len v *Akademickom slovníku cudzích slov* (1998) a v *Historickom slovníku slovenského jazyka* (1991-1998), prípadne ešte v prvom vydaní etymologického slovníka V. Machka – *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* (1957). Pokrok v etymologickom bádani v staršej slovenskej lexike priniesla až publikácia autorov HSSJ – *Staršia slovenská lexika*

v medzijazykových vzťahov z roku 2011. Aj tam sa však turkické výpožičky označujú pojmom „turcizmy“, ba čo je ešte všeobecnejšie, termínom „exotizmy“ spolu s hebrejizmami a arabizmami. Vzhľadom na vek lexiky som teda prvotne pracovala s položkami uvedenými v *Historickom slovníku slovenského jazyka*. Pri pátraní po ostatných turkických elementoch v slovenskej slovnej zásobe som sa opierala o etymologické slovníky českého, poľského, ruského, ukrajinského, slovinského, srbského a v neposlednom rade i maďarského jazyka; k obdobiu praslovančiny bola pomerne dobre zastúpená aj zahraničná literatúra. Po zostavení lexikálneho korpusu som pracovala s teóriou lingvistického kontaktu a na jej základe popisovala procesy, k akým pri preberaní výpožičiek dochádzalo. Vychádzala som aj z rôznej historickej literatúry, potrebnej zvlášť na osvetlenie charakteru a intenzity mimojazykových kontaktov a toponymie. Rozsah zhromaždeného lexikálneho materiálu tvorí vyše 150 lexikálnych jednotiek, ku ktorým som nezapočítala ešte derivované slová.

Turkickými výpožičkami v slovanských jazykoch sa zaoberali v 19. storočí už ruskí, juhoslovanskí (F. Miklosich), nemeckí a poľskí (A. Czartoryski) lingvisti, hoci skutočný rozvoj bádání v tejto oblasti začal až v prvej tretine 20. storočia. Na Slovensku sa záujem o túto časť lexiky napriek jej hojnému používaniu v beletrii 19. storočia, začal opäť dvíhať až v osobe turkológa J. Blaškoviča pôsobiaceho na FF UK v Prahe. V druhej polovici 20. storočia sa problematike turkizmov v slovenčine venovali ešte V. Blanár (*Otázka lexikálnych turcizmov v slovenčine*), M. Majtán (*Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine*), M. Odran (*K otázke frazeologických kaliek turkotatárskeho pôvodu v balkánskych jazykoch; Tjurskie leksičeskíe elementy v slovackom jazyke*) a v čiastkových štúdiách alebo zmienkach aj iní lingvisti. Ako negatívum doterajšieho bádania však musíme hodnotiť fakt, že väčšina autorov tieto výpožičky označovala slovom „turcizmus“, teda nevenovala pozornosť diferenciacii turkických jazykov, rovnako ani chronologickým vrstvám preberania výpožičiek. Autori sa rovnako nezaoberali ani etymológiou lexiky, ktorú so sebou turkické etniká priniesli. K vzájomným protirečeniam potom dochádza aj pri klasifikácii výpožičiek u maďarských lingvistov, napr. pri rozlišovaní lexémov čuvašského pôvodu. Častou chybou bolo aj považovanie niektorých turkizmov prebratých cez maďarčinu za hungarizmy.

Hlbšiu analýzu turkických výpožičiek teda nachádzame v literatúre z balkánskych jazykov alebo ruštiny a maďarčiny. Pre prípad rumunčiny je to napr. publikácia *Die türkische elemente im Rumänischen* (H.E.Wendt), v srbčine *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (N. Škaljić), v macedónčine *Turskite leksički elementi vo makedonskiot jazik* (O. Našar-Jasteva), v maďarčine *A Török kor emléke a magyar szókincsben* (Z. Kakuk) a v ruštine napr. *Slovar tjurkizmov v russkom jazyke* (J. N. Šipova).

Z diplomových prác sa turkizmom venovala na FF UK M. Kroupová v práci *Lexikálne turkizmy v polštine a slovenčine* a na MU v Brne B. Válek v práci *Orientalismy ve slovní zásobě srbštiny, češtiny, slovenštiny, polštiny a maďarštiny (na materiálu překladů děl Iva Andriće)*; hoci obe práce sledovali problematiku turkizmov z iného hľadiska, než táto diplomová práca.

Štruktúra

Samotnej analýze turkizmov predchádza v práci teoretická časť o kontaktovej lingvistike a rôznych druhoch jazykových kontaktov. Po nej nasleduje definovanie pojmu turkizmus a prehľad značenia turkických výpožičiek v rôznych publikáciách a slovníkoch. Zoznam turkizmov v slovenčine som priložila v ich korpuse na záver práce. Hlbšie rozoberám jednotlivé výpožičky v príslušných oddieloch v rámci historických období, v ktorých boli prebraté, čo lepšie vysvetľuje ich kontext. Pri turkických výpožičkách prebratých skrze maďarčinu sa podrobnejšie venujem aj zastúpeniu turkizmov v maďarskom jazyku.

Najbohatšie zastúpenie v slovenskej lexike majú turecké výpožičky z obdobia osmanskej okupácie. V príslušnej kapitole teda za významom každého hesla uvádzam ešte jeho deriváty, veľmi bohaté zvlášť v nárečových formách, prípadne ešte výskyt lexému v *Historickom slovníku slovenského jazyka*, ktorý dokazuje, kedy a v akej podobe sa v slovenskom písomníctve objavilo dané slovo prvýkrát. Pri väčšine položiek nasleduje podoba slova v srbčine, maďarčine, turečtine, prípadne iných jazykoch.

Za lingvistickou časťou dodávam ešte kapitolu i výskyte turkizmov, resp. tureckej tematiky v slovenskej historickej piesni a ľudovej tvorbe, ako aj v literatúre 19. storočia,

ktorá sa vo svojich námetoch často vracala k historickým udalostiam posilňujúcim národné povedomie a spôsobila revitalizáciu niektorých turkizmov v slovenskej lexike.

Na záver práce prikladám korpus všetkých spomenutých turkických výpožičiek.

2. Teória jazykového kontaktu. Turkizmy v kontexte kontaktovej lingvistiky.

Jazyky neexistujú oddelene. S týmto faktom pracovali jazykovedci už od formovania myslenia o jazyku a s jeho dôsledkami sa stretávali v komparatívnej, historickej, ale i deskriptívnej lingvistike. Podľa Thomason (2001) má dokonca každý jazyk vplyv aspoň na jeden ďalší iný jazyk.¹ Ako najčastejší príklad jazyka s inováciami v dôsledku jazykového kontaktu, býva obyčajne uvádzaná angličtina, v ktorej tvoria výpožičky až 75% slovnej zásoby, väčšinou prevzaté francúzštiny a z latinčiny. Slovenský jazyk si najviac termínov vypožičal z nemčiny. Nemčina tu fungovala jednako ako zdroj, jednako ako prostredník k latinčine,² taliančine a francúzštiny. Z najstarších kontaktov s Germánmi prenikli do lexiky slovanských jazykov napr. tieto výpožičky: **duma* – „myšlienka“, **gotoviti* – „pripraviť“, **kupiti* – „kúpiť“, **lěkъ* – „liek“, **lichva* – „úžera“, **stьklo* – „sklo“, **chlěbъ* – „chlieb“, **chuzъ* – „chyža“, **penęzъ* – „peniaz, minca“...³ Nemčina vplývala na slovenskú lexiku aj v priestore Karpatskej kotliny, už v najstaršom období priamych hospodárskych a kultúrnych vzťahov. Neskôr pôsobila na domáci jazyk počas dvoch fáz nemeckej kolonizácie v ranom Uhorsku. Cez nemčinu prenikli do slovnej zásoby aj pôvodne latinské slová z cirkevnej terminológie, napr. *krstiť* (zo starohornonemeckého *kristenen*), *mních* (nem. *Mönch*, lat. *monicus*), *žehnať* (nem. *segnen*, lat. *signare*), ale napríklad aj z hospodárstva: *žemľa* (nem. *Semmel*, lat. *similla*).⁴ Rovnako bola v neskoršom období maďarčina prostredníkom pri prieniku turkických výpožičiek, či osmanská turečtina pri sprostredkovaní arabskej či perzskej lexiky. (Pozri kpt. 2.1.)

Veľký vplyv mala na slovenčinu aj latinčina, ktorá bola v stredoveku nielen cirkevným, ale aj politicko-správnym jazykom – jazykom kráľovskej kancelárie, rozličných vyšších i nižších administratívno-právnych ustanovizní. Mnohé latinské

¹ THOMASON S., 2001, *Language Contact*, str.10

² Podľa frekvencie v HSSJ je najpoužívanejšia skratka pôvodu slov *lat.* odkazujúca na latinský pôvod slovnej zásoby starej slovenčiny. Na druhom mieste sú výpožičky z nemčiny, na treťom z maďarčiny.

³ COMRIE B., CORBETT G. (eds.), 1993, *The Slavonic languages*, str.110

⁴ KOPECKÁ, M., LALIKOVÁ, T. a kol., 2011, *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*, str.17

výrazy sa prispôbili slovenskému slovotvornému a morfológickému systému, podľa HSSJ napr.: *po absolutij, svu actiu, na audientiu, cedovala, declarugeme...*⁵

Významný je aj podiel maďarskej lexiky, preukázateľný napríklad v slovách: *banovať* – „lutovať“, *bantovať* – „znepokojovať“, *dengl'avý* – „neduživý, nekoordinovaný“, *chýr* – „správa“, prebraté z maď. *hír* ešte v najstaršej fáze kontaktu, *gombička, šuhaj, sobáš* a iné...⁶ Niektoré slová sa vracali do jazyka v premenenej forme aj druhýkrát, ako je to v prípade slova *gazda*, prebratého z maďarského *igazda*, ktoré sa zase do maďarského jazyka dostalo zo slovanského slova *gospoda*. Slovo *chrám* prešlo do nemčiny a vrátilo sa ako *krám* do slovenčiny a češtiny.⁷ Cudzie slová teda poukazujú na prenášanie kultúry od jedného národa k druhému. Požičiavajú sa v rozličných obdobiach a podľa toho možno určovať, kedy dochádzalo k stykom medzi jednotkami určitých spoločností na základe relatívnej chronológie hláskových zmien v prehistorickom i historickom období.

Kontaktové situácie boli zaznamenané aj medzi jazykmi na územiach považovaných za izolované, ako je napríklad Island, kde dochádzalo k obchodnému kontaktu so škandinávskymi krajinami. Najfrekventovanejším príkladom sú však jazyky nachádzajúce sa na územiach na strete dvoch alebo viacerých kultúr (pohraničné oblasti, obchodné križovatky). Dobrým príkladom polylingvistickej situácie je Singapúr, ktorý má na svojej rozlohe iba 238 km² uzákonené štyri úradné jazyky zo štyroch rozličných jazykových rodín (čínština, malajčina, angličtina, tamilčina).⁸

Intenzívny, najčastejšie ekonomický tlak používateľov istého jazyka spôsobuje, že podriadené skupiny sa stávajú dvojjazyčnými voči dominantnej skupine. Často potom dochádza až k vymretiu jazyka alebo k presunu používateľov pôvodného jazyka k jazyku dominantnej skupiny – ako v prípade prisťahovalcov do USA či aborigéncov v Austrálii, či v prípade Livóncov, ktorí z pôvodného jazyka z uralskej vetvy prešli k indo-európskej lotyštine alebo ruštine.

⁵ KOPECKÁ, M., LALIKOVÁ, T. a kol., 2011, *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*, str.13

⁶ STANISLAV J., 1967, *Dejiny slovenského jazyka*, str.69

⁷ ibidem, str.72

⁸ THOMASON S., 2001, *Language Contact*, str.13

2.1. Typy jazykovej konvergenencie podľa druhu jaz. kontaktu

Jaspers (2010) uvádza typy konvergentných situácií podľa typov jazykového kontaktu na danom území. Rozdeľuje ich nasledovne:⁹

Typ kontaktu	Dôsledok kontaktu	Príklad
Susedstvo v geografickom regióne	Stredná štruktúrna difúzia	Balkánsky jazykový zväz
Multilingvizmus v rámci komunity	Ťažká štruktúrna difúzia	Vplyv maráťčiny a kannadčiny na urdskú komunitu v dedine Kupwa v Indii
Intenzívny nátlak na minoritnú skupinu	Ťažká štruktúrna difúzia	Tibetský vplyv na jazyk Wutun; turecký vplyv na gréčtinu v Malej Ázii
Intenzívny kontakt v rámci komunít (obchod, exogamia)	Ťažká lexikálna a štrukturálna difúzia	Vplyv angličtiny na austrálske domorodé jazyky

Kontaktové situácie sa však nedejú podľa jedného vzorca. Často sa dokonca môže stať, že medzi používateľmi v danom regióne dochádza k viacerým kontaktoým situáciám naraz. Kontakt slovenčiny s turkickými jazykmi však do Jaspersovej škály pre svoju slabú intenzitu nepasuje, týka sa iba prebratia lexiky, a nie štruktúrnej difúzie.

2.2. Zachovanie jazyka (*Language maintenance*)

Pri zachovaní jazyka sa jazyková zmena prejaví v rôznej miere a predpokladá rôzny kontakt s druhými jazykmi. Ak je tento kontakt obmedzený, ako v prípade slovenčiny a turkických jazykov; tak subsystemy jazyka ako fonológia, morfológia, syntax či sémantika zostávajú takmer nedotknuté. Zásah druhého jazyka do lexiky komunity používateľov domáceho jazyka dosahuje rôzne stupne a najčastejšie sa prejavuje formou lexikálnych výpožičiek (*borrowing*). Cudzí jazyk, z ktorého používatelia preberajú nové slová, sa nazýva *zdrojový*. Domáci, prijímajúci jazyk,

⁹ JASPERS J., VERSUCHEN J., ÖSTMAN J. (eds.), 2010, *Society and Language Use*, str.131

označujeme ako *recipientský*. V mnohých prípadoch sa však takto jasne funkcia jazykov určiť nedá – nie vždy totiž dochádza k situácii, v ktorej je jeden jazyk aktívny a druhý pasívny. Naopak, jazyky na seba často pôsobia navzájom (*borrowing interference*). Niekedy sa stáva, že používatelia zdrojového jazyka (*donor language*) neprichádzajú priamo do kontaktu s používateľmi recipientského jazyka, ale k prebratiu lexiky dochádza prostredníctvom *transferenčného jazyka*. To je prípad maďarčiny, ktorá priniesla do oblasti Karpatskej kotliny turkické slová ešte z obdobia kočovania maďarských kmeňov v Ázii alebo prípad osmanskej turečtiny, ktorá slúžila ako transferenčný jazyk perzskej a arabskej lexiky (najmä náboženské termíny) napr. pre balkánske jazyky.

K takejto interferencii dochádza napríklad pri vzájomnom pôsobení angličtiny na jidiš (*borrowing*) a jidiš na angličtinu medzi židovskými komunitami v anglicky hovoriacich oblastiach (*substratum influence*). Patrí tu aj vplyv španielčiny na rómčinu, a naopak, vplyv rómskeho dialektu caló na variety španielskeho jazyka. Napríklad v slovách *caló* (temný, čierny), *chavo* (mladý chlapec, frajer), *baró* (starý, významný, oficiálny), *buti* (veľa), ktoré sa významovo líšia v dialektoch španielčiny.¹⁰

	Malaga	Madrid	Mexiko	USA
<i>chavo/-a</i>	-	„chlapec, priateľ“	„mladý chlapec“	„mladý chlapec“
<i>baró/bato/-a</i>	„otec, matka“	„otec, matka“	„chlapec, muž“	„chlapec, muž“
<i>buti/bute/buten</i>	„vynikajúci“	„vynikajúci“	„veľa, mnoho“	„veľa, mnoho“

K zachovaniu jazyka teda dochádzalo aj počas osmanskej expanzie v Uhorsku, keď prebiehalo preberanie jazykových výpožičiek len v jednom smere. Slovenské (ale napr. i maďarské) obyvateľstvo prebralo od Turkov substantíva označujúce väčšinou nové predmety alebo pojmy; výnimočne sa preberali aj citoslovce.¹¹ Turecké posádky však žili od domáceho obyvateľstva izolovane. Na komunikáciu si najímali slovenské obyvateľstvo z Balkánu, ktoré im slúžilo ako tlmočníci, o čom svedčia juhoslovanské lexémy použité vo výhražných listoch z tureckého tábora posielané slovenským richtárom.¹² Vplyv juhoslovanského obyvateľstva, ktoré utiekalo pred osmanským

¹⁰ GARCÍA M., 2005, *Influences of Gypsy "Caló" on Contemporary Spanish Slang*, str.800-812

¹¹ Okrem citisloviec *hajde a bre* sa za turk. pôvodu považuje aj *hurá*. Môže pochádzať z turk. *urá* – „udri!“, „bi!“; ale aj z nem. *hurra*, od germ. koreňa „rýchlo“ ako angl. *hurry*.

¹² TEJNIL E., 1969, *K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku*, str.176

tlakom organizovane a hľadalo si v Uhorsku azyl, alebo ktoré prišlo na územie Slovenska v rámci tureckej správy; sa zrejme podpísal aj nad koncovkou 1 pl. *-mo*, ktorú nachádzame v nárečiach stredného a južného Slovenska. Na mieru vzájomného vplyvu na iných plánoch, než len na lexike, má vplyv aj relatívna typologická a najmä genetická blízkosť jazykov. (Vid'. kpt. 9.4. o preberaní lexiky cez juhoslov. jazyky)

Samotný balkánsky jazykový zväz je príkladom na štrukturálnu konvergenciu (*structural convergence*), keď žijú jazyky blízko pri sebe na malom geografickom priestore. Ak sú používatelia jazyka v bi- alebo multi-lingvistickej situácii v rámci jednej jazykovej komunity, výsledok sa prejaví nárastom štrukturálnej konvergenencie jazykov. Klasickým prípadom je dedina Kupwar v Máharáštře v strednej Indii, kde sa na malej ploche stretávajú používatelia kannadčiny (dráv.), maráthčiny (indo-eur.) a urdčiny (indo-eur.), čo viedlo k vzniku štrukturálnych izomorfov.¹³

Ďalším typom jazykového kontaktu je dlhodobý tlak na jazyk minoritnej skupiny obklopanej dominantnou skupinou, ako napr. u používateľov rómčiny na rôznych územiach Európy. Rómčina si vypožičiavala predovšetkým podstatné mená (zámená iba v prípade ázerského dialektu Zargari) a číslovky a dokonca slovesá. Napríklad v tvorení futura vo východoslovanských dialektoch (*Russian Romani*) došlo k štrukturálnej výpožičke, ktorá má formu prízmeného tvaru slovesa *lava* "vziať" a subjunktívu plnovýznamového slovesa. Podobnú formu nachádzame v nedokonavom future v ukrajinčine, ktoré sa tvorí časovaním slovesa *jati* „vziať“ v prézente a infinitívom.¹⁴

	Ukrainian	Russian Romani (structural borrowing)	
Sg	1 <i>čítat=imu</i>	<i>láva te g'inav</i>	„budem čítať“
	2 <i>=imeš</i>	<i>lésa es</i>	
	3 <i>=ime</i>	<i>léla el</i>	

Častým procesom v bilingválnych spoločnostiach je prepínanie kódov (*code-switching*) v rámci jednej komunikačnej situácie. Príkladom môže byť striedanie angličtiny a španielčiny medzi komunitou Portoričanov v New Yorku, maďarčiny

¹³ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.13

¹⁴ BUBENÍK V., 1995, *On typological changes and structural borrowing in the history of European Romani*, str.6. Problematika pomocného slovesa *vziať* je však komplikovanejšia, pretože tento rys mohla rómčina prebrať z MIA jazykov nezávisle od foriem ukrajinčiny. Futurum tvorené slovesom *vziať* je doložené v stredovekej forme maráthčiny (12.st.) a rádžastánčiny (16.st.).

a slovenčiny v prípade maďarskej menšiny žijúcej na Slovensku alebo pri striedaní obecnej a spisovnej češtiny v rôznych komunikačných situáciách.

Prepínaniu jazykových kódov na Slovensku sa podrobne venoval István Lanstyák v štúdiu z variačnej sociolingvistiky *Maďarčina na Slovensku* (2002).¹⁵ Rozoberá v nej prípad jazyka maďarskej menšiny žijúcej na Slovensku, ktorý sa od štandardnej maďarčiny po rozpade Rakúsko-Uhorska značne odchyľil.¹⁶ Najevidentnejšie rozdiely medzi menšinovými a väčšinovými varietami jazyka vyplývali z toho, že vo vedomí dvojjazyčne hovoriacich používateľov koexistovali dva jazykové systémy, ktoré od seba používatelia nevedeli oddeliť. K striedaniu kódov došlo napríklad v tomto rozhovore mladých žien z okolia Šale, kde obe hovoriace prešli do slovenského jazyka, keď bola reč o ich slovenskej známej Martine.:

„A: Hallod (..), ki fogja eztét csináni?

B: Čo, Martina tam pôjde, (..) én nem mëgyëk, szabadságon lészëk.

A: Martina pôjde?

A: Počuj (..), kto toto urobí?

B: Čo, Martina tam pôjde, (..) ja nepôjdem, budem na dovolenke.

A: Martina pôjde?“¹⁷

2.3. Jazyková zmena (*Language change*)¹⁸

Ďalším typom jazykového kontaktu je jazyková zmena – teda čiastočné alebo totálne opustenie prirodzeného jazyka v prospech ďalšieho. Za takýto príklad by sme mohli považovať kontakt avarskeho obyvateľstva so Slovanmi v Karpatskej kotline, ktoré s domácim obyvateľstvom napokon splynulo a prijalo ich jazyk. Rovnaký je prípad turkických kmeňov pozvaných do Uhorska za vlády Arpádovcov, ktoré sa po zmene

¹⁵ LANSTYAKI, 2002, *Maďarčina na Slovensku*, str.409-427

¹⁶ Dôkazom toho je napríklad slovo *kaszárnya* „kasáreň“, ktoré sa bežne používa v maďarčine na Slovensku, ale v Maďarsku je archaické, takmer úplne ho vytlačil neologizmus *laktanya*, ktorý má vo varietách maďarského jazyka na Slovensku marginálne postavenie. In: *ibidem*, str.136-137

¹⁷ LANSTYAKI, 2002, *Maďarčina na Slovensku*, str.414

¹⁸ „Zmenou“ sa v tomto prípade nemyslí jazykový vývoj, ale opustenie pôvodného jazyka a prechod k inému, vrátane prechodu k bilingvizmu.

obranného systému Uhorska po mongolskom vpáde v 13. storočí presunuli z hraničných pásem do stepí Podunajskej nížiny, kde celkom splynuli s domácim obyvateľstvom.

V niektorých prípadoch dochádza k úspešnému prijatiu cieľového jazyka (*target language, TL*) s len malými alebo dokonca žiadnymi zmenami v rodnom jazyku (*native language, L1*). Typickým príkladom je tretia generácia prisťahovalcov do USA, ktorá sa už identifikovala s americkou angličtinou, ale pritom s väčšími či menšími modifikáciami si uchovala aj svoj rodný pôvodný jazyk.

V takýchto situáciách dochádza často k tomu, že skupina imigrantov sa čiastočne alebo úplne začlení do komunity používajúcej TL, vnesie však do neho rysy L1. Komunita TL následne absorbuje inovácie od minority. Tak to bolo v prípade normanskej francúzštiny, ktorá priniesla do stredovekej angličtiny mnoho lexikálnych výpožičiek a niektoré fonologické a štrukturálne zmeny.¹⁹ Minorita si môže zachovať aj L1, a používanie TL a L1 sa vtedy rozlišuje podľa situácií.

Druhým prípadom je, že L1 prichádzajúcej minority sa napokon stane cieľovým jazykom, ako to bolo v prípade invázií a kolonializmu. Domorodé obyvateľstvo prijíma cudzí jazyk tak, že nahradí svoj pôvodný alebo ho odsunie na špecifické situácie a používa ho povedľa jazyka L1. Príkladom je indická angličtina a írsky angličtina.

Ak dôjde ku krajnému prípadu, že komunita sa kompletne vzdá svojho rodného jazyka v prospech TL, hovoríme, že dochádza k vymretiu jazyka (*language death*).

Pre vplyv jazyka L1 na LT používajú niektorí lingvisti termín „*transfer*“ alebo „*vplyv substrátu*“ (často používané pre kreolizáciu).

2.4. Vznik nového jazyka

Ďalším dôsledkom jazykového kontaktu môže byť vznik nových jazykov, keď dochádza ku kontaktovej situácii medzi komunitami, ktoré dovtedy nepoznali svoje jazyky a potrebujú si spočiatku len na konkrétny účel nájsť zrozumiteľný jazyk na komunikáciu. Výsledkom takej situácie je vznik pidginu, z ktorého sa procesom kreolizácie môže stať plnohodnotný kreolský jazyk. Dobrým príkladom je jazyk

¹⁹ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.13

Saramaccan zo Surinamu, ktorý má lexiku portugalčiny, angličtiny a holandčiny, ale fonológiu afrických jazykov. Ešte vzácnejším je proces vzniku zmiešaných jazykov.

a) Bilingválne zmiešané jazyky

Zmiešané (kombinované) jazyky sa na rozdiel od pidginov dostávajú do podvedomia používateľov plynulo, často od narodenia. Oba zdrojové jazyky sú v nich jasne identifikovateľné. Používanie zmiešaného jazyka sa od situácie prepínania kódov líši v tom, že fúzia zdrojových jazykov je pevne stanovená ako v gramatike, tak i v slovnej zásobe. Príkladom bilingválnych zmiešaných jazykov je napr. *Mednyj Aleut* – zmes ruštiny a jazyka aleut. V jazyku došlo k fúzii jazykových rysov ruštiny (napríklad morfológia finitných slovies) a gramatického systému jazyka aleut.²⁰

b) Pidgin

Pidgin, tzv. „lámaný jazyk“, vznikal v novej kontaktovej situácii medzi viac než dvoma jazykovými skupinami, medzi ktorými nebol rozšírený žiadny jazyk ako „lingua franca“. Inkrimované komunity sa potrebovali pravidelne dorozumieť, ale iba na obmedzený počet situácií – napr. v prípade obchodného kontaktu. Z kombinácie sociálnych, ekonomických a politických dôvodov sa používatelia navzájom neučili vlastné jazyky, ale vytvorili si tzv. pidgin. Gramatika nového pidginu nepochádza výlučne z jedného jazyka, ale je kombináciou medzijazykového kompromisu²¹ jazykov v kontakte. Pidgin teda nie je rodným jazykom ani jednej z inkriminovaných skupín a používal sa iba na obmedzené oficiálne účely. Z toho vyplývajú aj jeho ďalšie rysy: obmedzená slovná zásoba, snaha redukovať gramatiku na elementárnu úroveň.

Samotné pidginy sú však veľmi rôznorodé. Líšia sa v rovnomernosti preberania rysov z jednotlivých jazykov. V prípade jazyka Russenorsk, používanom na účely obchodu medzi Ruskom a Nórskom do 19. storočia, je slovná zásoba oboch zdrojových jazykov rovnomerne zastúpená. V prípade Eskimo Trade Pidgin však prevažuje

²⁰ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.19

²¹ THOMASON S., 2001, *Language Contact*, str.159

eskimácka slovná zásoba nad angličtinou. Medzi pidginy patrí aj Tok Pisin alebo Nigerian Pidgin, ktorý však už svojou prepracovanosťou v podmienkach sociálnej funkcie a štruktúry, presiahol túto kategóriu.²²

c) Kreolizácia

Termín *creole* pochádza z latinského slovesa *creare* – „vyrobiť“. To vypovedá asi najviac o podstate týchto jazykov. Pôvodne sa kreolmi označovali členovia etnickej skupiny v španielskych kolóniách, ktorí sa narodili a vyrástli na novom mieste. Pod pojmom *kreolský jazyk* sa teda rozumela reč akéhokoľvek zo zmienených národov. Dnes predstavuje stabilný prirodzený jazyk, ktorý sa vyvinul z miešania materských jazykov. Práve slovo materských je tu dôležité, lebo na rozdiel od pidginu ho komunita používa od detstva – má teda vlastnosti prirodzených jazykov. K procesu kreolizácie (alebo nativizácie) teda oproti pidginizácii prebiehajúcej v dospelosti, dochádza od detstva, hovorcovia používajú jazyk plynule, atak sa jeho črty štrukturalizujú a rozsah využitia sa zväčšuje. Spočiatku sa creole vytvára doslovným prekladom z jazyka dominantnej skupiny, ale postupne sú v ňom pozorovateľné špecifické reorganizácie gramatík.

Vôbec najstaršia zmienka o kreolskom jazyku pochádza z Martinika z roku 1671. Nachádzame v nej už jasné črty súčasnej karibskej kreolskej francúzštiny, napríklad preverbálny marker *té* a postnominálny determinant *là*.²³ Podivuhodné na tomto príklade je rýchlosť, s akou sa nový jazyk ustálil – Francúzsko si totiž oblasť Martiniku podrobilo len v roku 1635:

„Moi té tini peur bete làmanger monde.

(Bál som sa, že zviera zjedlo ľudí.)“²⁴

Štruktúra kreolských jazykov by sa dala odstupňovať podľa miery percentuálneho zastúpenia creole, jazykového superstrátu (napr. portugalčina) a jazykového substrátu (napr. jazyk Balanta z Kapverdských ostrovov). Substrát sa v niektorých prípadoch dochová povedľa creole a používa sa na neformálne účely.

²² WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.20

²³ CARDEN G., GOODMAN M., POSNER..., 1991, *A 1671 French Creole text from Martinique*.

²⁴ HICKEY R., 2010, *Handbook of Language Contact*, str.255

Okrem creoles sa dajú klasifikovať aj tzv. *semi-creoles* alebo čiastočne reštrukturalizované dialekty, napríklad brazílska portugálčina (Brazilian Vernacular Portuguese) a africká americká angličtina (African American English).²⁵

Holm (2004) načrtol aj proces dekreolizácie,²⁶ ku ktorej dochádza v prípadoch, ak kreolský jazyk nedosiahne oficiálny status (vo väčšine prípadov). Používatelia sú napokon nútení prispôsobiť svoju reč cieľovému alebo pôvodnému jazyku. Proces dekreolizácie je taktiež sprevádzaný rozsiahlymi zmenami a hyperkorekciou.

3. Lexikálna výpožička

Predmetom procesu preberania, ktoré bolo zdrojom obohacovania slovnej zásoby od najstarších dôb, sú výpožičky. V lingvistickej terminológii sa stretávame s dvoma pojmami – *loanword* a *borrowing*. V súčasnosti sa *borrowing* ustálilo ako pomenovanie procesov súvisiacich s vypožičiavaním slov, a *loanword* označuje konkrétny preberaný jazykový materiál. Ako prvý rozlíšil pojmy *Lehnwort* (loanword, výpožička) a *Lehnprägung* (loancoinage, prebratý výraz) W. Betz.²⁷

Ešte v 19. storočí zaviedli nemeckí učitelia do terminologickej diskusie otázku rozdielu medzi pojmami „*loanwords*“ a „*foreign words*“ (z hľadiska procesov medzi „*borrowing*“ a „*importing*“), keď podľa spôsobu preberania novej lexikálnej jednotky rozlišovali medzi „*Lehnwort*“ a „*Fremdwort*“. Ak sa výpožička prispôsobila domácemu jazyku, označovala sa ako *Lehnwort*. To je príklad anglických výpožičiek v španielčine *fútbol* (< *football*), *mitin* (< *meeting*), *filme* (< *film*). Príkladom môže byť francúzske *rendezvous*, kde používatelia anglického jazyka požívajú namiesto počiatočného francúzskeho uvulárneho [R] predĺžené [ɹ].²⁸ Ak sa lexikálna jednotka prebrala celá, s nijakými alebo len minimálnymi prispôbeniami, označovala sa ako *Fremdwort*. Príkladom sú nasledujúce anglické výpožičky importované do španielčiny: *sketch*, *sandwich*, *airbag*, *spray*, *marketing*.²⁹

Z hľadiska tohto delenia patria turkické výpožičky v slovenčine k *Lehnwort*, pretože vzhľadom na obdobie, kedy boli prijaté, sa už prispôbili systému domáceho

²⁵ HOLM J., 2004, *Languages in Contact: The partial Restructuring of Vernaculars*.

²⁶ HOLM J., 2004, *Languages in Contact: The partial Restructuring of Vernaculars*.

²⁷ BETZ W., 1949, *Deutsch und Lateinisch: Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*.

²⁸ HAUGEN E., 1950, *The analysis of linguistic borrowing*, str.210-31

²⁹ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*

jazyka. Ako napríklad: *janičiar* (tur. *yeni çeri* – „nový oddiel“), *bosorka* (čuvaš. *basyrkan*), *kalavus* – „sprievodca“ (turk. *kulak + ağyz*)...

Stupne prispôsobovania výpožičiek sa značne líšia. Niektoré sú doslovným prebratím slova z cudzieho jazyka (francúzske *bon vivant* v angličtine), iné prejdú formálnymi zmenami (anglické *gingerbeer* v kostarickej španielčine *chinchibí*) a napokon kalky, ktoré napodobňujú cudzie vzory (anglické *skyscaper* modifikované na *rascacielos* v španielčine). Kalky sú veľmi časté aj v slovenskej slovnej zásobe už od raného obdobia – napríklad *podstata* za latinské *substantia*, *svedomie* za *conscientia*, *milosrdný* za *misericors*, *podozrivý* k lat. *suspectus*, *pravdepodobný* k lat. *verisimilis*, *zlorečený* z lat. *maledictus*. Veľký počet kalkov máme i z nemčiny: *súcit* – *Mitgefühl*, *ťažkopádny* – *schwerfällig*, *samozrejmý* – *selbstverständlich*. Čiastočnými kalkami sú napríklad: *Weihnachten* – *Vianoce*, *bavlna* – *Baumwolle*.

Menej časté, ale predsa sa vyskytujúce sú aj prípady dvojitého prebrania jedného slova v rôznych obdobiach. Za jedno cudzie slovo má jazyk dve slová s rozdielnou formou a rozdielnym významom. Latinské *camera* bolo prebraté do západoslovanských jazykov ako *komora* a potom znovu v podobe *kamera*.³⁰ *Castellum* bolo prebraté ako *kostoľ*, a zároveň aj *kaštieľ*.³¹ *Žiak* i *diakon* pochádzajú z lat. *diaconus*, *kamizol* i *kamža* sú z lat. *camisia*.³² K podobnému prípadu došlo pri perzskom slove *čádor*, prebratom najprv cez turečtinu ako *šiator* vo význame „stan, celtovina“ a neskôr ako *čádor* vo význame moslimského závoja.

Niekedy môžu dokonca prebraté slová nadobudnúť celkom iný alebo posunutý význam. To je prípad japonského *sumato* – „útlý, tenký“, ktoré sa sémanticky posunulo od anglického *smart*.³³ To je prípad slova *betár* – „neposlušný chlapec, výrastok“, ktoré sa posunulo od pôvodne perzského *bíkár* – „bez práce“.

Thomason (2001) vyvinula lingvistickú škálu výpožičiek (*borrowing scale*) so stupňovaním v rozmedzí 1 – 5.³⁴ Stupeň (1) predstavuje lexikálne výpožičky, stupeň (3) mierne štrukturálne výpožičky a stupeň (5) je ťažký stupeň ťažkého štrukturálneho vypožičiavania (*heavy structural borrowing*). Turkické výpožičky v slovenčine by sa

³⁰ HAUSER P., 1978, *Nauka o slovní zásobě*, str.167

³¹ V češtine nachádzame ešte viac podobných dvojitých výpožičiek z latinčiny. Zo slova *abatysa* pochádza *jeptiška* aj *abatyšé*. Zo slova *recreatio* je *rekreace* aj *legrace*.

³² STANISLAV J., 1967, *Dejiny slovenského jazyka*, str.69

³³ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.42

³⁴ THOMASON S., 2001, *Language Contact*, str.74

teda pohybovali v rozmedzí prvého stupňa. Charakter a stupeň výpožičiek pritom súvisí s typom kontaktovej situácie, pri ktorej berieme do úvahy najčastejšie tieto faktory:

- **intenzita jazykového kontaktu**

Čím dlhšie sú jazyky v kontakte, tým viac času majú používatelia na to, aby sa stali bilingválnymi. Trvanie kontaktu vytvára príležitosť na hlbšie štrukturálne interferencie. Príklad turkického kmeňového obyvateľstva v ranom Uhorsku. Obyvateľstvo sa postupne asimilovalo s domácou populáciou.

- **okolnosti sociálneho kontaktu**

V závislosti od situácií, za akých členovia komunít prichádzajú do kontaktu, sa utvára charakter výpožičiek. Príklad pobytu osmanských jednotiek na území Slovenska. K vzájomnému kontaktu takmer nedochádzalo, komunikovalo sa cez prostredníkov, domáce obyvateľstvo malo zákaz prebiehať na stranu nepriateľa, nehovoriac o náboženskej konverzii. (Vid' kpt. 9.1.)

- **vzájomný pomer členov komunít**

Ak je jedna z dvoch skupín prichádzajúcich do kontaktu výrazne väčšia než druhá alebo má výrazne väčší sociálno-ekonomický vplyv, je omnoho pravdepodobnejšie, že jazyk minoritnej, resp. ne-dominantnej skupiny do seba akomoduje viac rysov dominantného jazyka, než keby na seba jazykovo pôsobili dve rovnocenné skupiny. Príklad osmanských vojenských a správnych jednotiek a artiklov, ktoré so sebou priniesli, a ich vplyvu na jazykovú situáciu na Balkáne i v Uhorsku.

Podľa uvedených faktorov teda dochádza medzi jazykmi k nasledujúcim situáciám vypožičiavania (*borrowing situation*):

1. Príležitostný kontakt

Výsledkom sú iba lexikálne výpožičky. Príkladom sú výpožičky modernej angličtiny z francúzskeho jazyka, napr. *ballet*.

Patria tu výpožičky z osmanskej expanzie, pomenúvajúce najmä predmety zo špecifických oblastí, s ktorými sa predtým domáce obyvateľstvo nestretlo: *čorba, jatagán, kindžal, surma...*

2. Kontakt strednej intenzity

Výsledkom sú lexikálne a mierne štrukturálne výpožičky. Príkladom je napríklad vplyv sanskrtu na drávidské jazyky.

3. Intenzívny kontakt

Výsledkom sú štrukturálne výpožičky. Príkladom je vplyv nemčiny na jazyk Romansh (rétorománčina).³⁵

Podľa formy by sme teda mohli výpožičky rozdeliť na formálne, morfológické, sémantické a frazeologické.

a) Formálne výpožičky

K formálnym výpožičkám patria fonologické a ortografické, pretože vplývajú iba na formu (*signifiant*) a nie na význam (*signifié*). Ortografické výpožičky nachádzame napríklad v kanadskej francúzštine, ktorá pod tlakom americkej angličtiny zaznamenala mnoho grafických zmien, napríklad *baggage* namiesto *bagage*, *désire* namiesto *désir*.³⁶

b) Morfológické výpožičky

Príkladom je vplyv angličtiny na francúzštinu v tvare *détergent* namiesto *détersif* alebo na latinskoamerickú španielčinu pri tvorbe plurálu: *policies* namiesto *ideologías*. Druhom morfológickej výpožičky môže byť aj arabský plurál podstatných mien v perzštine, kde sa niektoré arabské podstatné mená (na rozdiel od iných gramatických kategórií) preniesli do perzštiny s pôvodným skloňovaním – lomeným plurálom. Na ukážku uvádzam arabské slovo *ketáb* (كتاب) – kniha, ktoré sa skloňuje podľa perzského vzoru a oproti nemu slovo *vaqt* (وقت), čas, kde sa používa lomený plurál.

Perzské skloňovanie arabských výpožičiek

Sg *ketáb* Pl *ketáb-há*

Arabský plurál podstatných mien v perzštine

Sg *vaqt* Pl *owqat*

³⁵ JASPERS J., VERSUCHEN J., ÖSTMAN J. (eds.), 2010, *Society and Language Use*, str.131

³⁶ GÓMEZ C., *Towards a Typological Classification of Linguistic Borrowing*, str.85

Príkladom je aj začleňovanie latinských a gréckych slov do lexiky, ktoré prebrali domáce skloňovanie, napr. : *Spartakus – Spartaka, Odysseus – Odysea, Hélius – Héliá...*

c) Sémantické výpožičky

Ďalším typom výpožičiek sú sémantické výpožičky. Ako v prípade jednotlivých lexémov, aj v prípade sémantických hniezd dochádza k dvom typom. K „*semantic loan translation*“ a k sémantickému kalku „*semantic calque*“. Príkladom sémantického kalku môže byť anglické slovo *hawk*, ktoré znamená primárne sokola, v metaforickom význame však vystupuje ako žargónové označenie pre rázneho politika („*hard-liner politician*“). Tak aj francúzske označenie sokola *épervier* a španielske *halcón* prebrali literárny význam podľa angličtiny.³⁷

d) Lexikálne výpožičky

Lexikálne výpožičky patria k najčastejšiemu spôsobu preberania, preto sa aj nešpecifikovaný pojem borrowing obvykle chápe ako lexical borrowing. Winford rozlišuje nasledujúce druhy výpožičiek:

1. „*Pure*“ *loanwords* – predstavujú úplné morfemické prebratie slova alebo zloženého výrazu, variujú v rámci stupňa fonemickej substitúcie (napr. francúzske *rendezvous* v angličtine). V ojedinelých prípadoch môže dôjsť aj k sémantickej zmene (napr. holandské *corner* z angličtiny, ktoré sa ustálilo iba vo význame rohového kopu vo futbale, tzv. *corner kick*).
2. *Loanblends* – slovné „zmiešanany“. Obsahujú kombináciu domácich a prebratých morfémov. Delia sa na derivačné a zložené. V derivačných (*derivational blend*) sa spája prebratý kmeň s pôvodným afixom alebo prirodzený kmeň s prebratým jazykom. Príkladom môžu byť nemecké výpožičky v slovenčine, ku ktorým sa pridávali domáce prefixy: *odrachovať*, *odtrajbovať*, *rozšrubovať* alebo sufixy: *urlauboš*, *lajblík*, *panvica*, *šerblica*.

³⁷ GÓMEZ C., *Towards a Typological Classification of Linguistic Borrowing*, str.86

Príkladom je i tvorba slovies z prebratých tukických výpožičiek: *bil'ag* – *bil'agovat'*, *pajtáš* – *pajtášit' sa...*

e) Syntaktické výpožičky

Pri jazykovom kontakte zaznamenávame rovnako aj syntaktické výpožičky. K syntaktickým inováciám dochádza vtedy, kedy je ich konštrukcia úplne neznáma pre recipientský jazyk. Napríklad *estar siendo* + past participle v španielčine je syntaktickou výpožičkou anglického *am/are/is being*+past participle.³⁸

f) Frazeologické výpožičky

V jazykoch zaznamenávame ešte frazeologické výpožičky, kde dochádza k vypožičaniu prekladu celého frazému (*loan translation*). Tento vypožičaný preklad môže mať vplyv na celú jednotku pozostávajúcu až z niekoľkých slov. Tieto frazeologické výpožičky je však veľmi ťažké typizovať a určiť presne ich hranicu s ostatnými typmi výpožičiek, napr. lexikálnymi, či syntaktickými...³⁹ Pod frazeologické výpožičky teda patria výpožičky nominálne (ang. *cold war* > *guerra fría*, šp.), verbálne (*to play a role* > *jugar un papel*) alebo dokonca celé frázy. (Vid' 9.5.)

Aplikovanie týchto prípadov preberania lexiky do turkicko-slovenskej jazykovej situácie popisujem v nasledujúcej kapitole.

4. Turkické výpožičky v slovenčine. Integrácia do lexiky.

Medzi používateľmi slovenského jazyka a turkickými etnikami dochádzalo v každom historickom období len ku kontaktom miernej intenzity (*light contact*), ktorý sa prejavil v zachovaní jazyka (*language maintenance*) a prijatí výpožičiek (*borrowing*), ktoré tvorili prevažne podstatné mená s výnimkou troch citosloviec (*bre, hayde, handa*).

³⁸ PRATT CH., 1980, *El anglicismo en español peninsular contemporaneo*, str.210-11

³⁹ GÓMEZ C., *Towards a Typological Classification of Linguistic Borrowing*

Pri kontakte odlišných jazykových systémov dochádza k adaptácii na domácu výslovnosť a CV štruktúru. Ako napr. pri japončine a angličtine: *baseball* > *besuboru*, *sweater* > *seta* (dochádza k zjednodušeniu hlások v slove, *cluster simplification*), *quizz* > *kuizu* (syllabizácia poslednej kĺzavej hlásky).⁴⁰ K tomuto zjednodušeniu dochádzalo už pri preberaní slov z nemčiny, a to napr. *Jahrmarkt* – *jarmok*, *Haken* – *hák*.⁴¹

Vzory na adaptáciu fonémov pre prípad slovenčiny, by sme mohli popísať podľa nasledujúceho vzorca preberania výpožičiek z osmanskej turečtiny (pre fonologickú adaptáciu turkizmov do maďarčiny a slovenčiny u J. Blaškoviča vid' kpt. 8.9.):

Osm. turečtina →	slovenčina	
-ö-, -ü-	-o-, -u-	<i>kürdi</i> > <i>kurdi</i>
b	p	<i>kebab</i> > <i>čevapčiči</i> Vplyv balk. jaz. Porovnaj tur. <i>kebab</i> > slov. <i>kebab</i> ; ale tur. <i>kebab</i> > srb. <i>ćevap</i> . Tur. <i>başmak</i> > srb. <i>pašmag</i> > slov. <i>pačmaga</i>
b	v	<i>kebab</i> > <i>čevapčiči</i>
(zostáva v však i b > b)		Vplyv balkánskych jazykov
d	ť	<i>deve</i> > <i>táva</i> (cez maď. <i>teve</i>)
g	d'	<i>gyaur</i> (cez maď.) > <i>d'aurale</i> i <i>džaur</i>
ğ	g	<i>yatağan</i> > <i>jatagán</i> , <i>yoğurt</i> > <i>jogurt</i> , <i>bağın</i> > <i>bagandže</i>
h	k	<i>bahşış</i> > <i>bakšiš</i> , <i>hançer</i> > <i>kindžal</i>
h	ch	<i>hasna</i> > <i>chaseň</i>
k	č	<i>kebab</i> > <i>čevapčiči</i> Vplyv balkánskych jazykov. ⁴²
k	ch	<i>çokmak</i> > <i>čomacha</i>
n	m	<i>surna</i> > <i>surma</i>
p	b	<i>porsuk</i> > <i>borsuk</i> , <i>kopuz</i> > <i>kobza</i>
ş	č	<i>pačmag</i> > <i>pačmaga</i> , <i>şurba</i> > <i>čorba</i> ⁴³
t	k	<i>haydut</i> > <i>hajduk</i>
v	f	<i>kilavuz</i> > <i>kalafuz</i>
a	o	<i>aldim</i> > <i>oldomáš</i>
e	a	<i>yeniçeri</i> > <i>janičiar</i>
e	o	<i>erguvan</i> > <i>orgovan</i>
i	o	<i>kirbaç</i> > <i>korbáč</i> , <i>aldim</i> > <i>oldomáš</i>
u	a	<i>kumaş</i> > <i>kamašľa</i>
u	i	<i>çubuk</i> > <i>čibuk</i>
u	o	<i>duhan</i> > <i>dohán</i> , <i>zubun</i> > <i>zobon</i>

Z uvedeného prehľadu akomodácie hlások pri preberaní do slovenčiny je zrejмый vplyv transferenčných jazykov, zvlášť juhoslovanských. V srbčine dochádza pri preberaní turcizmov k zmene *b* > *p*, a zároveň aj *p* > *b*, avšak pre slovenčinu je typickejšia iba zmena *p* > *b* (napr. *porsuk* > *borsuk*). Pri preberaní cez maďarčinu dochádza k zachovaniu hlások. Jedna hláska môže akomodovať do viacerých foriem,

⁴⁰ WINFORD D., 2003, *An introduction to contact linguistics*, str.47

⁴¹ KOPECKÁ, M., LALIKOVÁ, T. a kol., 2011, *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*, str.21

⁴² Táto zmena je veľmi častá pri preberaní osmanizmov do srbčiny: *şeker* > *šećer*; *kilit* > *ćilit*; *kerpiç* > *ćerpić*.

⁴³ K zmene *ş* > *č* došlo už v samotnej turečtine. Zaznamenaný je aj variant *çurba* (z perz. *şurbá*). Príkladom sú i ďalšie slová: perz. *papúš* > tur. *papuç* > slov. *papuče*.

napr. tur. *u* > slov. *a, i, o*. Tu sa však ukazuje aj problém znelosti tureckých spoluhlások, ako to vidíme pri variantoch slova *şurba, çurba* (z perzs. *şurbâ*) na slov. a maď. *čorba*.

Okrem spomenutej akomodácie dochádza ešte k niekoľkým paralelným procesom. Je to pridávanie hlások, napr. *ambar* > *hambár*. Tento proces je bežný pri osmanských výpožičkách v srbčine, napr.: *erguvan* > *jorgovan*, *erişte* > *jerište*, *esir* > *jesir*.⁴⁴ Dochádza aj k vkladaniu vokálov, napr. *hasna* > *chaseň*, *spáhi* > *sipáhija*.

Na dokladovanie fonetických zmien uvádzam aspoň niekoľko príkladov doplnených o podobu slova v maďarčine a srbčine ako v transferenčných jazykoch. To, že sa turecké slovo vyskytuje v slovenčine však nemusí spravidla znamenať, že ho majú v spisovnej variete jazyka aj maďarčina a srbčina. Príkladom je nárečová varietna pre slovo jazvec – *borsuk*, ktoré však nenachádzame v srbčine (*jazavac*), ale v ruštine (*барсук*) a poľštine (*borsuk*). Slovo pochádza z tur. *porsuk*, az. *porsuq*.

slovensky	dialekt. varietna	srbsky	maďarsky	turecky
<i>oldomáš</i>	<i>aldomáš, audomáša, uldomáš, udomáš</i>	<i>aldumaš</i>	<i>áldomás</i>	<i>aldim, akçesi</i>
<i>bagandža</i>	<i>baganec, baganča</i>	<i>bagana</i>	<i>bagaria</i>	<i>bağan</i>
<i>bičak</i>	<i>bičag</i>	<i>bičak</i>	<i>bicska</i>	<i>biçak</i>
<i>čiriš</i>	<i>čiris, čiriz, číríz, čílíz</i>	<i>čiriš</i>	<i>csiriz</i>	<i>çiriş</i>
<i>čizma</i>	<i>tížma</i>	<i>čizma</i>	<i>csizma</i>	<i>çizme</i>
<i>janičiar</i>	-	<i>janjičar</i>	<i>janicsár</i>	<i>yeniçeri</i>
<i>kefa</i>	-	<i>kefa</i>	<i>kefe</i>	<i>kefe</i>
<i>kamašle</i>	<i>gamaše</i>	<i>kumašli</i>	<i>kamásli</i>	<i>kumaşli</i>
<i>orgován</i>	<i>orgoňina</i>	<i>jorgovan</i>	<i>orgona</i>	<i>erguvan</i>

Čo sa týka začleňovania turkickej lexiky do morfológie, musíme brať na zreteľ fakt, že turečtina je bezrodový jazyk. Pri preberaní výpožičiek teda zavážilo najmä zakončenie lexémov na vokál, ako sa to dialo pri preberaní nemeckej lexiky: *židľa, kasňa, holba/halba, marka, štôľňa*... Teda i u turkických slov končiacich na samohlásku dochádza pri inkorporácii do slovenskej lexiky k prechodu k *a*-kmeňom ženského rodu. Napr. *spáhi* > *sipáhija*, *bedewí* > *bedelia*, *kefe* > *kefa*, *káhve* > *káva*, *çizme* > *čizma*, *deve* > *táva*. Aj mnoho slov končiacich sa na spoluhlásku bolo prebratých ako ženské *a*-

⁴⁴ ŠKAJLIĆ A., 1985, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, str.39

kmene: *çokmak* > *čomacha*, *çögen* > *čugaňa*, *findžán* > *findža*, *kopuz* > *kobza*, *kumaş* > *kamašľa*, *paşmag* > *pačmaga*, *pamuk* > *pamuka*, *papuç* > *papuča*.

Z prebratých substantív dochádzalo potom v rámci slovotvorby v slovenčine k vytváraniu ďalších slovných druhov odvodených z daného slova. Adjektíva: *bil'ag* - *bil'agavý*, *dohán* - *dohánový*... Verbá: *čorba* - *čorbat'*, *kalika* - *kaličit'*, *beda* - *bedákat'*, *bil'ag* - *bil'agovat'*, *pajtáš* - *pajtášit' sa*, *salaš* - *usalašit' sa*, *salašit'*... Tvorba slovies z tureckých substantív je taktiež bežná aj v srbčine : *aşik* - *ašikovati*, *bekar* - *bečarovati*, *çifte* - *çiftati se*... V prípade citoslovce *bre* došlo k utvoreniu slovesa *brekat'*. Prípade slova *şadir*, *çatir* (z perzs. *čádor*) dochádza k dvojitému prebratiu. Skorší výraz *šiator* označoval „celtovinu, stan“. Novší výraz *čádor* označuje moslimskú šatku, resp. závoj.

Pri preberaní dochádzalo aj k sémentickým posunom, napr. tur. *bekar* - „bez práce“ (z perzs.) sa prenieslo na *be'ár* - „neposlušný, zlý chlapec“.

5. Pojem *TURKIZMUS*

Pod pojmom *lexikálny turkizmus* rozumiem slová, ktoré patria do niektorého z jazykov tzv. turkickej jazykovej skupiny – napríklad kirgizštiny, ujgurčiny, čuvaštiny... Preto je pre súbor týchto výpožičiek výstižnejší názov *turkizmus*, a nie *turcizmus* (ktorý vyvoláva asociácie s oblasťou iba v rozmedzí súčasného Turecka). Napokon aj Slovník slovenského jazyka spája pojem *turcizmus* s Tureckom, a nie so všetkými turkickými národmi: „*turecký jazykový prostriedok, výraz, prvok, väzba ap. v inom jazyku.*“

Zavedenie pojmu „turkizmus“ ako všeobecného názvu pokrývajúceho výpožičky zo všetkých turkických jazykov, však nedáva odpoveď na otázku o pôvode prevzatého slova. Ďalšími jazykovými kontaktmi si totiž i turkické národy vypožičiavali slová a v niektorých prípadoch aj štrukturálne rysy od iných národov. Žiaľ, väčšina dostupnej literatúry o slovnej zásobe slovenčiny tento rozdiel skutočného pôvodu vypožičaného slova nerozlišuje, a tak sa pod najčastejšie uvádzanou skratkou *turk* objavujú aj slová, ktoré majú v skutočnosti perzský, arabský, mongolský, čínsky či grécky pôvod. Ďalším extrémom je uvádzanie tureckých slov ako maďarských výpožičiek, napr. slová *budzogáň*, *bútor*, *bosorka*, *čutora*, *ibrik*, *pajtáš* uvádza ako hungarizmy dokonca i HSSJ! V publikácii *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch* (2011), vychádzajúcej

z lexiky zozbieranej v HSSJ dokoncaoznačujú „turcizmy“ pod všeobecným pojmom „exotizmy“ spolu s výpožičkami z hebrejčiny a arabčiny!

Slovenská jazykoveda väčšinou tento problém presnejšej klasifikácie turkizmov nereflektovala. U viacerých autorov narážame iba na pojem *turecké výpožičky v slovenčine* (J. Mistrík, P. Stanislav). V práci V. Blanára *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine* (1962) sa stretávame s pojmom *turkizmus*, hoci V. Blanár reflektuje jednotlivé chronologické vrstvy preberania výpožičiek. M. Odran nazýva skupinu turkických jazykov pojmom „turko-tatárske“, ako napr. v článku *K otázke frazeologických kaliek turkotatárskeho pôvodu v balkánskych jazykoch* (1969). Termín *turkotatársky* patril v tej dobe k všeobecnému úzu a obsahovali ho aj najvýznamnejšie publikácie, ako Slovník slovenského jazyka (1964), Slovník cudzích slov (1979) alebo Úvod do štúdia jazykov (Ondruš, Š a Sabol, J., paralelne sa tu však spomínajú aj turecké jazyky) a v monografii *Jazyk a reč* (J. Mistrík). Dlho teda dochádzalo k zámene termínov *turkický* a *turkotatársky*, až roku 1983 v knihe *Jazyky sveta* autori V. Krupa, J. Genzor a L. Drozdík upozornili, že termín „*turkotatárske jazyky*“ možno považovať za prekonaný, a teda nesprávny. Autori však ako náhradný termín navrhovali pojem „*turecké jazyky*“;⁴⁵ čo by však stálo v konflikte s adjektívom *turecký*, viažucim sa na základné obyvateľstvo Turecka a príľahlých oblastí. Aj inde sme zaznamenali pokusy nájsť vyhovujúcejšie pomenovanie a vyhnúť sa termínu *turkotatárske jazyky*, proti ktorému svedčí fakt, že sa v ňom bez zvláštneho dôvodu vyzdvihuje jeden z jazykov – tatárčina.⁴⁶ V. Mruškovič sa snažil presadiť termín *turkské*, resp. *türkské* jazyky. Postupne sa však prechádzalo k pojmu *turkické*, ako to zaviedli aj ďalšie odbory, napr. etnológia. V niekoľkých ďalších publikáciách (napr. Veľký slovník cudzích slov, 1997) sa heslo *turkický* vyskytuje len so kvázisynonymum pre „*turecké jazyky*“. Z lexikografických príručiek, ktoré doteraz vyšli, možno vyhovujúce spracovanie príslušných hesiel však nájsť v Slovníku cudzích slov (Bratislava, SPN 1997), ktorý je slovenskou mutáciou českého Akademického slovníka cudzích slov. V stručnom prehľade jazykov sveta tu nachádzame heslá *turečtina*, *turkické jazyky* a *turkotatárske jazyky*, spracované v takejto podobe: *turečtina* – turkický jazyk, úradný jazyk v Turecku a na Cypre (popri gréčtine), menšinami používaný aj v Bulharsku, Macedónsku, Moldavsku, Grécku, USA, Rumunsku, Iraku; *turkické jazyky* – vetva altajskej jazykovej

⁴⁵ KRUPA V., GENZOR J., DROZDÍK L., 1983, *Jazyky sveta*.

⁴⁶ ONDREJOVIČ S., 1998, *Turecké, Turkotatárske a turkické jazyky?*, str.62

rodiny deliaca sa na juhozáp. (napr. turečtina, azerbajdžančina, turkménčina), juhových. (napr. uzbečtina, ujugurčina), severových. (napr. altajčina, jakutčina) skupinu a povolžskú bulharčinu s čuvaštinou; predtým nazývané turkotatárske; *turkotatárske jazyky* – starší názov pre turkické jazyky.⁴⁷

Iné hlavné slovenské slovníky pôvod turkický alebo turecký označujú nasledujúci skratkami: *turk.* (SSSJ, ASCS).⁴⁸ Najnovšie vydanie Slovníku cudzích slov (SSSA)⁴⁹ už oproti starším vydaniam rozlišuje medzi <*tur*> „z turečtiny“ a <*turk*> „z turkických jazykov“. Z tejto širokej množiny turkických jazykov ešte slovník rozlišuje aj <*turkmén*> „z turkménčiny“, <*uzb*> „z uzbečtiny“, <*avar*> „z avarčiny“. Historický slovník slovenského jazyka pod skratkou *tur.* – „turecký, slovo tureckého pôvodu“. Treba spomenúť, že hlavné slovníky súčasnej slovenčiny Slovník slovenského jazyka (1964), Krátky slovník slovenského jazyka (2003), ani Slovník slovenských nárečí (1994) pôvod prebratých slov neuvádzajú.

V prípade slovníkov iných slovanských jazykov, je už situácia štrukturovanejšia. Väčšina poľských slovníkov používa skratku *tur.*, ale rozlišuje aj *osm.-tur.*, *turkotat.*, *tur.-tat.*, *ttat.* (VSCS, SJP, SWO).⁵⁰ Skratka *tur.* teda označuje osmanskú turečtinu a skratka *tatar.* „(turecko-)tatarski“, ako v prípade ESJP.⁵¹ S rovnakými termínmi pracuje aj slovinský etymologický slovník SES,⁵² ktorý ako *tatar.* – „tatarsko“ označuje turkický pôvod a ako *turš.* – „turško“ osmansko-turecký pôvod slova. V ruských etymologických slovníkoch sa stretávame so skratkou *tur.* – „tureckij“ a *turkj.* – „tjurskij“ (ESSJ)⁵³, prípadne s ešte dôkladnejším rozčlenením na: *tur.* – „tureckij“, *turan.* – „turanskij“, *tjurk.* – „tjurskij“ a jednotlivé turkické jazyky sa špecifikujú ešte ďalej: *tadž.*, *ujgur.*, *uzbek.*, *čečen.-ing.* – „čečeno-inguškij“, *čagat.*, *čuvaš...* (ESSRJ).⁵⁴ Pomerne zaujímavá sa snaží v skratkovom označení zachytiť chronologickú rovinu turkizmov S. Stachowski, ktorý ich označuje ako: *nosm.* – „nowoosmański“, *osm.tur.* – „osmańsko-turecki“, *śrosm.* – „średniosmański“, *stosm.* – „staroosmański“. Označovanie kmeňov ako „turko-

⁴⁷ ONDREJOVIČ S., 1998, *Turecké, Turkotatárske a turkické jazyky?*, str.63

⁴⁸ *Akademický slovník cudzích slov* (1995); *Slovník slovenského jazyka* (1964)

⁴⁹ *Slovník cudzích slov akademický* (1998).

⁵⁰ *Słownik języka polskiego* (1994); *Słownik wyrazów obcych* (1980); *Velký slovník cudzích slov* (2000)

⁵¹ *Etymologiczny słownik języka polskiego*

⁵² *Slovenski etimološki slovar*

⁵³ *Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov* (1974)

⁵⁴ *Etimologičeskij slovar sovremennogo ruskogo jazyka*

tatárskych“ je zrejme ovplyvnená ešte koncepciou z 19.storočia, vo svojich štúdiách o praslovančine ho používa aj slavista K. Moszyński.⁵⁵

Nedôslednosť pri rozlišovaní *turecký/turkický* sa vyskytuje aj u maďarských bádateľov. Nachádzame to v maďarskojazyčných prácach: *ótörök* – „staroturecký“ (turkické výpožičky z nomádskeho obdobia) oproti *(oszmán) török* – „turecký“ (výpožičky z osmanskej turečtiny).⁵⁶ Rovnaká nezrovnalosť vznikla aj pri publikáciách maďarských prác v nemčine: *türkisch* – „turkický“ oproti *osmanisch-türkisch* – „osmansko-turecký.“⁵⁷ *Turkic* oproti *turkish* sa rozlišuje až v anglickojazyčných publikáciách maďarských autorov.⁵⁸

Etymologický slovník jazyka českého (V. Machek) uvádza skratky: *tur.* – „turecký“, *turkot.* – „turkotatársky“, *ujgur.* – „ujgurský“, *džag.* – „džagatajský“, *čuvaš.* – „čuvašsky“... Český etymologický slovník (J. Rejzek) uvádza pod skratkou *tur.* – „turecký“ a *ttat.* – „turkotatársky“. Ďalej ešte špeciálne vyčleňuje tatársky pôvod ako *tat.*, z ostatných turkických jazykov uvádza ešte špeciálne: *ázerb.* – „ázerbajdžanský“, *kyrgyz.* – „kyrgyzský“, *uzb.* – „uzbecký“ a *střtur.* – „stredoturecký“. Stručný etymologický slovník jazyka českého (Holub, J., Lyer, S.) uvádza *tur.* – „turecký“. Etymologický slovník slovanských jazykú uvádza pod pojmom *tur.* – „turecký, turečtina“ a spomína ešte *tatar.* – „tatarský, tatarština“. Špeciálny etymologický slovník pre slovanský jazyk doposiaľ ešte nebol zostavený.

Ak by sme pozreli na svetové jazyky, zistíme, že pojem turecký/turkický je v nich pomerne dobre diferencovaný. V angličtine sa používa pojem *Turkish language/ Turkic languages*, v nemčine zase *türkische Sprache/ Türksprachen*, v ruštine *tureckij jazyk/ t'urskije jazyky*. Naproti tomu vo francúzštine sa nijako zvlášť nezdôrazňuje príslušná formálna diferencovanosť. Najčastejšie sa totiž v tomto jazyku používajú ekvivalenty *langue turque/langues turques*.⁵⁹

Turkizmy v slovnej zásobe slovenčiny by sme teda ešte mohli rozdeliť podľa historickej a podľa sémantickej roviny. Podľa historickej sú to:

⁵⁵ MOSZYŃSKI K., 1925, *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian*.

⁵⁶ GERSTNER, K. A., 2003, *A magyar nyelv szókészlete*.

⁵⁷ BÁRCZI, G., 2001, *Geschichte der ungarischen sprache*.

⁵⁸ BENKŐ, L., SAMU, I., 1972, *The Hungarian language*.

⁵⁹ ONDREJOVIČ S., 1998, *Turecké, Turkotatárske a turkické jazyky?*, str.62

- a) turkicko-praslovanské kontakty (pred 6. st. n. l.)
- b) obdobie Avarského kaganátu (5.-7. st.)
- c) obdobie arpádovského Uhorska, prítomnosť Kumánov, Pečenehov, Plavcov (11. – 14. st.)
- d) obdobie Osmanskej expanzie (15. – 18. st.)
- e) revitalizácia turkizmov v historickej literatúre (19. st.)
- f) prijatie novodobej tureckej lexiky (19.-20.st.)

Zo štylistického hľadiska by sme mohli lexikálne turkizmy v slovenčine rozdeliť na niekoľko vrstiev. Treba však podotknúť, že naprieč každou zo skupín sa tiahne ešte vrstva tureckých, prípadne orientálnych reálií, ktoré sa vlastne vzťahujú iba na danú oblasť a neprenikli hlbšie do aktívnej slovnej zásoby používateľov. Rovnako sa prelína aj skupina archaizmov a dialektizmov, pretože lexémy, ktoré už spisovná slovenčina nahradila novými výrazmi, sa ešte stále používajú v niektorých dialektoch, a preto sa môže stať, že slovo možno zaradiť aj medzi archaizmy a dialektizmy zároveň:

- I. spisovné slová
napr: *bosorka, cifra, čakan, hajde, kefa, orgován, šarkan*
- II. dialektizmy
napr: *borsuk, čugaňa, findža, chasen, kabaňa, kopíl'*
- III. historizmy⁶⁰
napr: *aga, akče, beg, čibuk, ispendže, rája, sandžak*
- IV. archaizmy
napr: *brekat', kančúch, karmazín, l'ul'a, pajtáš, parducha*

⁶⁰ Tu by sa dali zaradiť slová označujúce turecké alebo orientálne reálie, napr. *paša, beg, džamija, kaftan, kindžal, jatagán* – aj keď sú síce stále evidované ako spisovné slová. Správnejšie by teda medzi historizmy bolo treba radiť slová, ktorých význam zanikol a slúžil na pomenovanie dnes už neexistujúcich reálií, ktoré dokonca vymizli zo spisovnej slovnej zásoby, ako napr. *vilájet*.

6. Turkické jazyky

Turkické jazyky sa rozprestierajú na území od severo-východnej Sibíri až po východné pobrežie Stredozemného mora. Na severe prichádzajú do kontaktu s uralskými jazykmi, na východe s tunguzsko-mandžuskými, na juhovýchode s mongolskými jazykmi a čínštinou. Obrovská plocha zahrňujúca územia naprieč takmer celou Áziou umožnila turkickým jazykom dlhodobý kontakt so semitskými, kaukazskými a iránskymi jazykmi a v oblasti na západe ešte kontakt s ďalšími indoeurópskymi jazykmi, najmä s gréčtinou, albánčinou, arménčinou a bulharčinou. So Slovanskými jazykmi prišli do kontaktu ešte používatelia praturkických jazykov, pri sídlach Slovanov v stepiach Ázie.⁶¹ V súčasnosti rozpráva turkickými jazykmi približne 300 miliónov obyvateľov (vrátane bilingválnych, ktorí používajú niektorí z turkických jazykov za druhý, prípadne ďalší jazyk).⁶²

Charakteristickými znakmi turkických jazykov je vokálna harmónia, extenzívna aglutinácia, absencia menných tried a gramatického rodu a slovosled SOV. Vokálna harmónia sa realizuje na dvoch rovinách: na velárnej a palatálnej harmónii (ak turecké slovo začína na zadnú samohlásku, všetky ostatné slabiky musia obsahovať zadnú samohlásku, ak slovo začína prednou samohláskou, musia ju obsahovať aj všetky nasledujúce slabiky)⁶³ a labiálnej a ilabiálnej harmónii (ak slovo začína na slabiku so zaokrúhlenou hláskou, t.j. *o*, *u*, *ö*, *ü*, musia ju obsahovať aj nasledujúce slabiky).⁶⁴ Uvedené znaky sú charakteristické aj pre mongoské a tunguzské jazyky, pre kórejštinu a pre altajskú jazykovú rodinu, čo je dôvodom rozličných klasifikácií turkických jazykov.

Autorom najznámejších klasifikácií sú G. Ramsted, V. V. Radlov, A. N. Samoilovič a N. A. Baskakov. Práve N. A. Baskakov zaradil turkické jazyky do altajskej rodiny, ktorú potom rozdelil na dve základné vetvy: tunguzsko-mandžuské jazyky a turkicko-mongolské jazyky. Turkická vetva sa následne delí na západohúnsku a východohúnsku.⁶⁵

⁶¹ GADŽIEVA I.Z., 1997, *Tjurkskie jazyki*, str.17

⁶² DYBO A.V., 2007, *Chronologija tjurskich jazykov i lingvističeskie kontakty rannych tjurkov*, str.766

⁶³ Po *a* nasleduje *a* alebo *i* (*arkadaş, kapi*) po *e* nasleduje *e* alebo *i* (*eşek, eğē*), po *i* nasleduje *a* alebo *i* (*izgara, kirmizi*), etc.

⁶⁴ HRISTOVA R., 1998, *Stručná mluvnice tureckého jazyka*, str.13

⁶⁵ DYBO A.V., 2007, *Chronologija tjurskich jazykov i lingvističeskie kontakty rannych tjurkov*, str.767

Samoilovič v roku 1922 rozdelil turkické jazyky na tieto skupiny: bulharská, ujgurská, kipčacká, karlucká, kipčacko-turkménska a oguzská. My sa budeme držať klasifikácie podľa L. Johansona (1998), ktorá turkické jazyky rozdeľuje nasledovne:⁶⁶

- **juhozápadné (oguzské):** - **západooguzské:** turečtina, osmanská turečtina, azerbajdžančina...
- **východooguzské:** turkménčina, turkické jazyky Chorásanu
- **juhooguzské:** jazyky afsahar, kaškaj...
- **severozápadné (kipčacké):** - **západokipčacké:** krimská tatárčina, karajčina, kumánčina, kumyk...
- **severokipčacké** (územia Volgy a Uralu): baškirčina, kazaňčina, záposibírska tatárčina...
- **juhokipčacké:** kazaština, karakalpačtina, kirgizština, kipčacká uzbečtina, jazyk nogay...
- **juhovýchodné (karlucké):** - **západné:** uzbečtina
- **východné:** ujugurčina, čagatajčina, jazyk aini...
- **severovýchodné (sibírske):** - **severosibírske:** jazyk sakha, dolgan (Jakutsk)
- **juhosibírske:** jazyky tuvan, tofa, chakas (oblasť Jeniseja), altajčina...
- **ogurské:** - čuvaština, chazarčina, turk. avarčina, bulharčina, húnčina
- **argujské (chalajské):** chalajčina (jazyk provincie Ázerí v Iráne, zaraďuje sa aj medzi západooguzské)

Z uvedenej klasifikácie pre našu prácu vyplýva, že v prvotnom štádiu prichádzala slovenčina, resp. praslovančina na území Karpatského oblúku do styku s ogurskou skupinou turkických jazykov. Týkalo sa to najmä húnčiny a avarčiny. Po príchode maďarských kmeňov bolo domáce obyvateľstvo opäť konfrontované s ogurskou skupinou turkických jazykov, a to s čuvaštinou, chazarčinou a bulharčinou, teda z jazykov z povodia Volgy, ktoré absorboval pri kočovaní v Ázii maďarský jazyk. Podľa

⁶⁶ JOHANSON L., CSATÓ É. Á. (eds), 1998, *The Turkic Languages*

štúdie A. Rónu-Tasa (1978)⁶⁷ o čuvašskej lexike v maďarčine prenikli do slovenčiny napr. tieto slová:

válov – z maď. *vályú*, **bi'ag** – z maď. *bélyeg*, čuv. *baliq*

Vo fonologickom systéme osmanskej turečtiny rozlišujeme vokály zadné (*a, ɪ, o, u*) a predné (*a, i, ö, ü*). Vokalická škála turkických jazykov je ešte širšia. Hlásku [ɛ] prepisujeme ako *e* s výslovnosťou *ä* oproti zatvorenému *e* označovanému ako *é*. Vokál *i* korešponduje so zadnou hláskou *ĩ* (v tureckej ortografii značenej ako *ı*). Labializovaný variant *a* sa označuje ako *â* v prípade uzbečtiny. V niektorých jazykoch sa prejavuje aj slabší stupeň diftongizácie, ako *ʲa, ʲe, ʲo, ʲu*. Redukované vokály sa zapisujú ako *ă, ă...* Dlhé vokály sa v transkripcii označujú makrónom, napr. *ā* a polodlhé vokály, ako napr. v chalajčine, sa označujú bodkou nasledujúcou za vokálom, napr. *a·*.⁶⁸

Konzonantný systém turkických jazykov by sme mohli následne popísať takto:

	labiály	predné palatály	zadné palatály	veláry, uvuláry, glotály
plozívy	p, b	t, d	k, g	q, ğ, ʔ
frikatívy	f, v, θ, δ	s, z	š [ʃ], ž [ʒ]	ɣ, χ, h
nasály	m	n	ń	ŋ
afrikáty		c [ts], dz	č [tʃ], dž [dʒ]	
glidy	w		y	
likvidy		l, ł, r		

Výpožičky z turkických jazykov teda v práci prepisujem podľa grafémov z uvedenej tabuľky, okrem výpožičiek prebratých z osmanskej turečtiny. Tam sa riadim tureckou ortografiou prijatou roku 1928, keď sa turečtina začala zapisovať latinkou. Uvedené grafémy odlišné od slovenskej abecedy sú teda:

⁶⁷ RÓNA-TAS A., 1978, *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe*.

⁶⁸ JOHANSON L., CSATÓ É. Á. (eds), 1998, *The Turkic Languages*, str.xix

c = [dž]: *sancak*

ç = [č]: *yeni çeri*

ğ = [ɣ]: *bağın, bre ğidi*

ı = [y]: *ılık*

ş = [š]: *kara guruş, beş para etmemez*

ö = [ö], zaokrúhlené napäté o: *gözü kalmak*

ü = [ü], zaokrúhlené napäté u: *gönüllü*

7. Turkické výpožičky v historickom kontexte.

Najstaršie slovansko-turkické jazykové kontakty (4.-6. storočie)

K najstarším kontaktom medzi slovanskými a turkickými kmeňmi dochádzalo ešte v dobe pred Sťahovaním národov, t.j. v oblastiach východného Poľska, či Bieloruska. V susedstve Slovanov žili v Čiernomorí kmene Sarmantov a Skýtov, na západe sa stretávali s germánskym obyvateľstvom a na juh od rieky Don susedili s najväčšou pravdepodobnosťou s iránskymi pastierskymi kmeňmi. Po nájazdoch Hunov, kedy sa dali do pohybu aj kmene Avarov, Chazarov a kočovných turkických etníc, prichádzali Slovania do intenzívnejšieho styku aj s turkickou jazykovou rodinou. Slovania teda prišli do styku i s Hunmi – zväzom niekoľkých kočovných kmeňov mongolského a turkického pôvodu, do ktorého sa neskôr včlenili podmanené sarmantské a gemánske kmene. Ich kultúra obsiahla okrem prvkov typických pre centrálnu Áziu a Čínu aj prvky sarmantskej, gótskej, gepidskej a neskoroantickéj kultúry.⁶⁹

7.1. Obdobie Avarského kaganátu (568-804)

Prvé doložené zmienky z turkicko-slovanského súžitia máme z obdobia Avarského kaganátu (cca. 568-804) v Karpatskej kotline. Azda najlepším dôkazom mierumilovnosti tejto koexistencie je termín „avarsko-slovanská symbióza“, zaužívaný historikmi a doklady viacerých dochovaných sídlisk (Cífer-Pác, Kubáňovo), svedčiacich o usadlom spôsobe života.⁷⁰ Vzťahy Avarov a Slovanov mali však omnoho

⁶⁹ DANIŠ V., 2006, *Východné nomádske etniká*, str. 93

⁷⁰ ODLER M., KOLNÍK T., 2001, *Včasnostredoveké sídlisko Cífer-Pác*.

štrukturovanejšiu podobu – Slovania tvorili súčasť avarského vojska a útočili spolu na byzantské pevnosti, napr. Sirmium (Sremska Mitrovica) a Singidunum (Belehrad).⁷¹ Kmene Charvátov a Doudlebov sa dokonca zúčastnili avarského rabovania franskej ríše.⁷² Po vpáde do Karpatskej kotliny stratili Avari svoju údernú silu a po konfliktoch s domácimi Slovanmi a ďalšími podmanenými etnikami (Protobulhari, Byzantínci), ustúpili v kaganáte nomádske prvky a začali sa venovať usadlému spôsobu života.

Avari⁷³ boli turkický kmeň rozprávajúci pra-avarským turkickým jazykom patriacim do ogurskej skupiny,⁷⁴ vykazujúcim mnohé podobnosti napríklad so súčasnou čuvaštinou. Do ogurského kmeňového zväzu patrili okrem Avarov aj Chazari a Bulhari. Určenie avarského jazyka jednoznačne za turkický, je však problematické. Časť Avarov žijúcich na Kaukaze rozpráva jazykom severovýchodnej kaukazskej jazykovej rodiny. Byzantskí historici ich považovali za príbuzných Hunov.

Aj napriek tomu, že Avari rozprávali svojím vlastným jazykom, po zaujatí karpatského priestoru začali používať ako hlavný komunikačný jazyk slovančinu.⁷⁵ Slovančina sa mala rozšíriť ako lingua franca v hraniciach kaganátu a za nimi po celej východnej Európe, prostredníctvom „slovanských pohraničných stráží“ na okrajoch ríše. Podľa niektorých bádateľov používala slovanský jazyk avarská elita, o čom svedčí šírenie vplyvu avarskej materiálnej kultúry v posledných päťdesiatich rokoch jestvovania kaganátu do Čiech a Poľska, slovanské mená príslušníkov elity a zároveň neslovanská etymológia najdôležitejších toponým v Čechách.⁷⁶ V každom prípade však medzi Avarmi a Slovanmi dochádzalo k výrazným kontaktom. Podľa niektorých bádateľov (Zástěrová, 1960) sa slovo *Avar* prenieslo do západoslovanských jazykov na označenie obra (čes. *obr*; slov. *obor*; poľ. *olbrzym*).⁷⁷ Hoci v byzantských svedectvách, ktoré sa venovali popisu kočovníkov; nie je zmienka, že by sa Avari vyznačovali veľkým vzrastom, v staroruskom letopise *Povesti vremennych let*⁷⁸ nachádzame pre Avarov označenie „bieli obri“. Predstava Avarov ako veľkých ľudí pochádza teda z neskoršieho

⁷¹ DANIŠ V., 2006, *Východné nomádske etniká*, str. 97

⁷² GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str. 346

⁷³ Pod tlakom iných kočovných kmeňov sa v 6. storočí Avari pohli smerom cez Kaukaz k Byzantskej ríši a odtiaľ na sever, na územie Samovej ríše. S Byzantským cisárom uzavreli tzv. mierový tribút, v ktorej im Byzantská ríša poskytla pravidelné ročné poplatky. Mierovému súžitiu bol na začiatku 7. storočia koniec, Avari viedli viacero protibyzantských výprav, najväčšiu roku 626 na Konštantínopol.

⁷⁴ Týmto jazykom rozprávali napríklad volžskí Bulhari alebo Bulhari z dunajského Bulharského kaganátu.

⁷⁵ FLORIN C., 2008, *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*.

⁷⁶ ODLER, M. *Avarské sídliská v strednej Európe: problémová bilancia*. str.73

⁷⁷ rus. *исполин*, srb. *исполин, див*

⁷⁸ *Повѣсть времяньныхъ лѣтъ*, pravdepodobne ide o text z 9. st., dochovaný je však v Kyjeve z 12. st.

obdobia. Na území Balkánu nachádzame niekoľko toponým založených na koreni **Obъr*, a to: Obrovo, Obrov, Obrovac.⁷⁹ B. Zástěrová kladie dôraz práve na to, že slovo „obor“ v zmysle velikán existuje iba v západoslovanských jazykoch a pretože západní Slovania boli najdlhšie v styku s Avarmi, predpokladá, že **obrъ* pochádza zo slova *Avar*.⁸⁰ Vystáva otázka, či aj nemecký výraz *der Hüne* – obor, velikán, nepochádza z označenia Hunov,⁸¹ ako to uvádza i nemecký etymologický slovník.⁸²

Avari postupovali smerom na západ pravdepodobne zo Strednej Ázie. Po lúpežných bojoch proti Antom sa obrátili na prikarpatské slovanské kmene a ojedinelé skupiny sa dostali až k Labe. V 6. storočí pod vedením kagana Bajana začali na Dunaji organizovať mocnú Avarskú ríšu. Odtiaľto potom robili nájazdy proti Slovanom, Frankom i Longobardom, ale aj na Východorímsku ríšu.⁸³ Po niekoľkých nevydarených útokoch boli roku 796 porazení vojskami franského kniežat'a Pipina. Keďže na nich začali tlačiť znútra ríše Slovania, žiadali Karola Veľkého o možnosť usídlenia sa v oblasti Karpatskej kotliny, presnejšie medzi osadami Szombathely a Carnuntum. Avari od Slovanov prebrali spôsob pochovávaní a stavby sídlisk. Dosiaľ preskúmané pozostatky sídlisk ukazujú, že sídelné formy v období Avarského kaganátu sa veľmi nelíšili od slovanských agrárnych sídlisk z neskoršieho obdobia Veľkej Moravy a predpokladaného Nitrianskeho kniežatstva.⁸⁴ Prestali existovať ako nepriateľský činiteľ a tí, ktorí sa neodťahovali do novej vlasti, postupne splynuli s domácim obyvateľstvom.

7.2. Staroturkické výpožičky v praslovančine

Najstaršie turkické výpožičky prenikli do slovančiny prostredníctvom Bulharov a európskych Avarov, možný je však aj kontakt s inými kočovnými kmeňmi. V rámci slovanských jazykov sú doložitelné tieto výpožičky:

***baranъ** – „baran“; rus. *баран*, pol. *baran*, čes. *beran*, ale srb. *ован*, výraz veľmi diskutovaný, názory na pôvod sa rôznia. Pravdepodobne pochádza z tatár. a baškirského *bărăn* „jahňa“ alebo kazašského „*beren*“ ovca. Machek uvádza indoeur. pôvod od tal. *bero* – „baran“, alb. *berr* – „ovca“, Rejzek uvádza ešte staroir. *urana* – „jahňa“.

⁷⁹ GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str.350

⁸⁰ ZÁSTĚROVÁ, B., 1960, *Avaři a Dulebové v svědectví Povesti vremennych let*, str.15-37

⁸¹ GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str.350

⁸² KLUGE F., 1995, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, str.427

⁸³ *Dejiny Slovenska*, I. diel, 1986, str.65

⁸⁴ ODLER, M. *Avarské sídliská v strednej Európe: problémová bilancia*. V tlači.

***bykъ** – „býk“, pol. *byk*, rus. *бык*. Aj tu sa etymológie rôznia. Osm. *boha*, kirgiz. *buka*, maď. *bika*.⁸⁵ Rejzek uvádza z psl. **bukati* – „bučať“.

***čekanъ** – „čakan“; pôvodne bojový nástroj, dnes nástroj na jednej strane s plochým ostrím, na druhej strane s hrotom na kopanie tvrdej zeminy, krompáč. pol. *czekan*, *czakan*, bulh. *чекан* (kladivo). Čagatajské *čakan* – bojová sekera a kazašské *čakan*, turecké *çakmak* – bič.

***dostokanъ** – „pohár“, staropol. *dostuchan*, *rostuchan*, rus. *стакан*. Čagatajské *tostakan*, kazašské *tustayan* – „drevený pohár“.

***chalōga** – „ohradenie“, rus. *халуга* – „chata, chyža“, staročes. *chaluzník* – „zákerník“. Turecký prototyp **qaly-n-ya*.

***chъmelъ** – „chmel“, (humulus lupulus), čes. *chmel*, pol. *chmiel*, ukr. *chmil’*, rus. *хмель*. Slovo veľmi starého pôvodu, čuvaš. *xǫmla* > **qumlay*, tatar. *chomlak*, iránsky a osetsky doložené ako *xumællæg*, **xaum-ala-ka*, pravdepodobne z **xauma* (haoma, sóma?). Za zmienku turkického vplyvu ešte stojí maď. *komló*.

***chōmutъ** – „chomút, časť postroja kladená ťažnému zvieraťu na šiju, v prenesenom význame jarmo“, rus. *хомут*, čes. *chomout*, pol. *chomąto*. Súvzťažnosť s kazašským *kamit*, tatárske *komyt* a mongolské *xomūd*. Mongolské (*k*)*hom* uvádza Machek ako vankúš pod sedlo ťavy. Je to však možné spojiť aj so slovami baltskými a germánskymi.

***chorōgy** – „vojenská zástava“, čes. *korouhev*, pol. *chorągiew*, ukr. *хоругва*. Pravdepodobne z mongolského **oruŋo*-znak, zástava.

***gōba** – „hríb, huba“, rus. *губа*, čes. *houba*, pol. *gąbka*. Kazaš. *gūmbā*, čuvaš. *komba/kumba*.⁸⁶ Machek však dáva do súvislosti s gr. *σπογγος* a lat. *fungus*. Uvádza aj lit. *kempė* – „huba“ a *kumpa* – „nádor“.

***kolbukъ** – klobúk, pol. *kłobuk*, česky *klobouk*, chorv. *klobuk*. Z praturk. **qaly-b-uq*, *qalpaq*, z čoho vzniklo praslovanské **kolъbukъ*.

***kolimagъ** – kolimaha, vysoký krytý voz, starorus. *kolimagъ*, rus. *колымага*, ukraj. *kolymaha*, staročes. *kolimah*. Pôvod má v tureckom **qaly-maq* alebo mogloskom **qali-maq* – vysoký voz prikrytý stanom.

***korъn** – „stoh“, rus. dial. *копен*, staročes. *kopenec*. Altaj., kirgiz., kazaš. *keben*, *kābān*.⁸⁷

⁸⁵ MOSZYŃSKI K., 1925, *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian.*, str.108

⁸⁶ GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str.360

***koza** – Moszyński uvádza etym. z baškir. *käzä*, čuvaš. *kadža* a dáva do súvislosti so starorus. *азьно* – koža. Rejzek uvádza turk. *äckü, kächü, käzä*. Mad'. *kecské*. Machek pripomína sanskrt. *adžā*. Turk. pôvod pripúšťa i Derksen.⁸⁸

***kǫdělъ** – „kúdel“, čes. *koudel*, pol'. *kądział*, rus. *кудел*. Čuvaš. *kandər*, tur. *kāndir*; mad'. *kender* – „konope“. Machek ho však uvádza ako psl. slovo a odvodzuje nem. *Kuder*.

***kuna** – Mustela martes. Kirgiz. *kön*, kazaň. tat. *kün*. Moszyński uznáva, že môže ísť o turk. výpožičku zo slovančiny.⁸⁹

***kыlbasa** – „klobása“, pol'. *kiełbasa*, rus. *колбаса*, bulh. *кълбаса*, čes. *klobása*, srb. *кобасица*. Najpravdepodobnejšia sa zdá byť etymológia z tureckého **külbasa, külbasty* – „orekané mäso“.

***kъniga** – „kniha“, predpokladá sa, že ide o prevzatie z niektorého orientálneho jazyka, napr. a) z asýrskeho **kunnukku* „pečať“ (cez arm. *knik*); b) z osetského *kiunuga* „kniha;“ c) z čín. **king* alebo **k'uen, *kcuen* „zvitok“. Tento výraz bol sprostredkovaný cez staroturkické jazyky – zrekonštruovane stturk. **kuinig, *kuinigči*, protobulh. **kuiniv, *kuiniv*, čuvaš. **koñiv*. Výraz prešiel do psl. ako **kъniga* „zvitok, písmeno“ (je aj stmad'. *kōnyū*, dnes mad'. *kōnyv*), polsky výraz vznikol zo staršieho **knięga*.⁹⁰

***moltъ** – rus. *молотъ*, pol'. *młot*. Goľab spája s turk. *baltu, balto*. To prešlo i do mad'. *balta* – sekera a rovnako i do slovenčiny ako *balta*.

***palъka** – „palica, pálka“, rus. *палка*, pol'. *pałka*. Čagat. *balha*, kirgiz. *balha*, turkm. *b'alka*. Derksen dáva do súvislosti s *palica*, pôvod uvádza ako nejasný.⁹¹

***sokači** – „kuchár, mäsiar“, dochované iba v starorus. *sokačii*. Uvádza sa altajský pôvod slova **soqqat-čy* – ten, čo má niečo dočinenia s rezaným mäsom.

***sokalъ** – kuchyňa, dochované v srbčine a ruštine v 11. storočí, **soqqallyq* – pripravovanie mäsa, pokrmu.

***šъpan (županъ)**- župan (správna funkcia), mad'. *ispán*. Názory bádateľov sa tu rôznia, pravdepodobne z tureckého a perzského *čupán* – pastier, Trubačev odvodzuje západoslávské **gъpanъ* pol'. *pan*, slov. *pán* za bezprostrednú výpožičku z iránskeho **gu-pāna* – pastier.

⁸⁷ ibidem

⁸⁸ DERKSEN, R., 2008, *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*, str.242

⁸⁹ MOSZYŃSKI K., 1925, *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian.*, str.122

⁹⁰ KROUPOVÁ M., 2010, *Lexikálne turkizmy v polštine a v slovenčine*, str.108

⁹¹ DERKSEN, R., 2008, *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*, str.401

***tolkьno** – „hrubozrnná múka“, rus. *толокно*, v nem. dial. *Talken* – „potrava z ovsa“, juh. nem. *Talk* – „cesto“. Altaj., kirgiz., kazaš. *talkan* – „druh jačmeňa“, mong. *talxa* – „chlieb, sýpka“, tunguz. *tálgána* – „múka“.⁹²

***tovarь** – „tovar“, pol. *towar*; rus. *товар*, ukr. *товар*. Čagatajské *tavar*, mong. *tawar* – obydlie, vlastnosť, artikel. Môže súvisieť s turk. **tabur* – vojenským táborm, z toho odvodené i tovareň, ruské *товарыш*.

***тъkati** – „tkat“, pol. *tkać*, rus. *ткать*. Čagataj. *toka* – „tkat“, kirgiz. *toku'ts*.⁹³ Etymológia je však rôzna, Machek uvádza z lat. *texō*, gr. *τευχω* – „tkám“.

***тымaць** –tlmočiť, rus. *толмачить*, pol. *tłumaczyć*, čes. *tlumočit*, pravdepodobne i nemecké *dolmetschen*. Prevzaté z turkických jazykov (porov. tur. *dilmaç*, kuman. *tylmaç*, ujur. *tilmadž* a i.), základom je asi sttur. *tyl* „jazyk, reč“.⁹⁴

***тъma** – 10 000, množstvo, veľká miera, z toho pochádza i iránska mena „tumán“. V slovanských jazykoch je koreň totožný ako praslovanské **тъma* – temnota. Po uzbecky *tuman* je vojenský oddiel v počte 10 000 bojovníkov. Doložené ešte v starej poľštine.⁹⁵

7.3. Maďarčina ako transferenčný jazyk pri preberaní turkizmov

7.3.1. Príchod maď. kmeňov do Karpatskej kotliny. Turkické mimojazykové kontakty.

V predchádzajúcej kapitole sme sa venovali turkickým výpožičkám v praslovančine ešte pred rozdelením Slovanov na jednotlivé vetvy. Z prebratých turkických výpožičiek sa do dnešnej slovenčiny zachovali len niektoré. Turkické výpožičky v starej slovenčine však už môžeme sledovať od príchodu Maďarov do Podunajskej nížiny, kde slúžila maďarčina ako transferenčný jazyk. Maďarské kmene už pred usídlením (maď. *foglalsaság* – „zaujatie vlasti“) mali niekoľkostoročnú skúsenosť z kočovania v susedstve turkických kmeňov, čo sa značne odzrkadlilo na ich lexike. Maďari patria k ugrofínskej skupine uralských národov, pôvodná jazyková jednota prauralčiny sa narušila rozdelením na dve skupiny: ugrofínsku a samodijskú. Ugrofínska vetva sa rozpadáva v 3. tisícročí pred Kristom a západná časť (Zyrjanov, Votjakov, Marijcov, Mordinov, Fínov, Estov, Karelcov), sa odsťahuje k Baltu. Východná časť

⁹² GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str.360

⁹³ ibidem, str.361

⁹⁴ KROUPOVÁ M., 2010, *Lexikálne turkizmy v poľštine a v slovenčine*, str.115

⁹⁵ GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, str. 351-358

(ugorská skupina) sa rozprestrela na širokom priestranstve medzi Volgou a Uralom.⁹⁶ Podľa starých prvkov v maďarskej slovnej zásobe vidíme, že ku kontaktom s turkickými národmi muselo dôjsť už veľmi skoro asi na stepiach okolo Čierneho mora. Tam sa zdržiavali najdlhšie aj samotní Maďari, a to konkrétne v Chazarskej ríši, kde sa zmiešali s etnicky pestrým kmeňom Kovarov.⁹⁷ Po vpáde Hunov sa na kazašských stepiach objavili turkické etniká, ktoré potom od 5. storočia po Kristovi začali v tomto teritóriu dominovať. Šlo predovšetkým o Turkov, ktorí vytlačili na západ časť Avarov a vytvorili ríšu siahajúcu od Číny až po Volgu a ovládajúcu step počas takmer dvoch storočí (552-745). Ríša iného tureckého etnika, Chazarov, sa asi v 30-tych rokoch 7. storočia sformovala práve na úkor (západných) Turkov a panovala nad juhorskou stepou až do 10. storočia. V dejinách Maďarov zohrávala dôležitú úlohu najmä Chazarská ríša.⁹⁸

Obr.1. *Postup maďarského kmeňového zväzu do Panónskej nížiny*

Zdroj: MAREK M., 2001, *Národnosti Uhorska*, str.110

⁹⁶ MAREK M., 2001, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.25

⁹⁷ V. Daniš rozlišuje štyri periódy najstarších maďarských dejín:

I. 4. tisícročie – 2. tisícročie pred Kristom: ugrofínske obdobie, rodová spoločnosť

II. 2. tisícročie – 500 pred Kristom: ugarské obdobie, rodová spoločnosť

III. 500 pred Kristom – 500 po Kristovi: obdobie vzniku pramaďarčiny, kmeňová spoločnosť

IV. 500 – 895: staromaďarský jazyk, kmeňový zväz

In: DANIŠ V., 2006, *Východné nomádske etniká*, str.100

⁹⁸ ibidem, str. 101

V dôsledku pečenežského tlaku sa maďarský kmeňový zväz rozčesol na dve časti. Jedna vetva sa odtrhla a odišla smerom na východ,⁹⁹ druhá zaujala sídla v tzv. Etelkőze, rozsiahlom území pričiernomorských stepí. Obsadil územia, kde predtým žili Protobulhari. Chazari usadili Maďarov na týchto uprázdnených miestach ako „federátov“, ktorí mali chrániť západnú hranicu Chazarskej ríše a v prípade potreby zasiahnuť proti porazeným Bulharom. V 30. rokoch 9. storočia sa Maďari nielenže vymanili spod chazarskej zvrchovanosti, ale začali Chazarov ohrozovať. V tom čase sa k ich siedmym kmeňom pripojili tri odbojné chazarské kmene, ktoré Konštantín VII. Porfyrogenetos (905-959) nazval Kabarmi. Kdesi na Krymskom polostrove (zrejme v Chersone) sa s nimi stretla i byzantská misia sv. Konštantína ku Chazarom (861-862).¹⁰⁰

Spis cisára Konštantína Porfyrogeneta¹⁰¹ hovorí o Maďaroch dokonca ako o turkickom kmeni, aj na spodnej časti Svätoštefanskej koruny sa nachádza pozlátená platnička s vyobrazením Gejzu I., uvedeného ako turecký kráľ. Starí Maďari však neboli v tých časoch homogénnym celkom, skôr etnickým zoskupením príbuzných kmeňov s ugrofínskym a turkickým elementom. Porfyrogenetos spomína sedem maďarských kmeňov : Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér a Keszi. Bolo to teda nie veľmi homogénne bojovné zoskupenie etník polonomádskeho charakteru, žijúce v kmeňovom, patriarchálnom rodovom spoločenskom zriadení. Na čele stál kmeň Moger/Megyer/Maďar, z ktorého vzišli prvé kniežatá a ktorý dal meno celému budúcemu národu.¹⁰²

Osudy starých Maďarov však najviac ovplyvnilo ich protibulharské spojenectvo uzavreté s Byzanciou na konci 9. storočia. V rokoch 894-896 sa zúčastnili na vojne proti Bulharom, ktorú však prehrali a turkický kmeň Pečenehov ich následne vyhnal z územia Čierneho mora po druhý raz. Tak sa cez sedmohradské priesmyky dostali do Karpatskej kotliny. V rokoch 901-906 viedli dobyvateľské boje ako s Moravanmi, tak i s Bavormi (po riekou Enns). Koniec ich výbojom v západnej Európe, keď mimochodom, dosiahli cez Burgundsko a Lotrinsko až brehy Atlantiku, urobila až porážka pri rieke Lech pri

⁹⁹ O tejto vetve ešte bude reč pri mongolskom vpáde do Uhorska roku 1241. Pozoruhodné je, že v historickom povedomí karpatských Maďarov ešte tri storočia po usadení ostala pamäť na to, že v povodí Volgy zostali maďarské kmene. Práve k nim vyslal kráľ Belo IV. roku 1236 misiu uhorských dominikánov. Tí po ceste plnej strádania objavili v ruských stepiach maďarskojazyčné osady. Misia bola zdrojom cenných informácií o hrozbe mongolského vpádu.

¹⁰⁰ DANIŠ V., 2006, *Východné nomádske etniká*, str.101

¹⁰¹ Konštantín VII. Porfyrogenetos (905-959), byzantský cisár grécko-arménskeho pôvodu, ktorý sa viac než vládnutiu venoval literárnej činnosti. Vďaka jeho dielu a zvlášť vďaka jeho iniciatíve encyklopedicky zozbierať všetky historiografické práce vrátane Herodota, máme v spise *De administrando imperio* správy o všetkých ríšach susediacich s Byzanciou – a teda nenahraditeľné pramene o Veľkej Morave.

¹⁰² DANIŠ V., 2006, *Východné nomádske etniká*, str.103

Augsburgu roku 955. Následným usídlením v Karpatskej kotline končí etapa maďarského kmeňového patriarchálno-rodového zriadenia. Vidieť to nielen v uznávanej dedičnosti funkcie hlavného náčelníka v rodine Arpáda, ale aj v rozptýlení novozaložených osád s kmeňovým označením po celej Dunajskej kotline. Odhaduje sa, že reálny počet nových prisťahovalcov činil okolo 250 000 ľudí, čo stačilo, aby ich vojenská sila (cca 20 000 jazdcov) zapríčinila rozpad Veľkomoravskej ríše.¹⁰³

7.3.2. Turkický substrát v starej maďarčine

Prostredníctvom maďarského jazyka prenikli do slovenčiny tri vrstvy turkizmov:

- I. Turkizmy z kočovného obdobia maďarského národa, ktoré prešli do slovenčiny po príchode Maďarov do Karpatskej kotliny.
- II. Turkizmy a zvlášť toponymá prevzaté od turkických kmeňov žijúcich v ranom Uhorskom kráľovstve.
- III. Turkizmy z obdobia osmanskej okupácie, ktorá zasahovala maďarské územie omnoho viac než Slovensko.

Maďarskí jazykovedci (Kakuk, Benkő, Bárczi) podrobne rozlišujú turkické výpožičky zo všetkých vrstiev turkicko-maďarského kontaktu. Prvé turkické výpožičky sa zachovali z čias maďarského kočovania v stepiach Ázie. Maďarský kmeňový zväz prichádzal do intenzívneho styku s turkickými kmeňmi od druhej polovice 5. storočia, keď sa pohol z Uralu a prešiel na nomátsky spôsob života.¹⁰⁴ G. Bárczi rozdeľuje tieto výpožičky na dve skupiny: výpožičky z jazykov čuvašského typu a výpožičky zo spoločného „všeobecnoturkického“ základu. Medzi oboma skupinami sú podstatné rozdiely, napr. praturkické **r* v turkických jazykoch zmenilo na *z*, zatiaľčo v čuvašských jazykoch zostalo nezmenené. Ak sa teda v slovách turkického pôvodu nachádza *r* namiesto všeobecne tureckého *z*, bude s najväčšou pravdepodobnosťou považované za čuvašské. Príkladom je slovo *ökör* (vôl), čuvašsky *vykyr* a turkicky *öküz*.¹⁰⁵ O tom, že tento kontakt bol veľmi hlboký a intenzívny, svedčia výpožičky zo základnej slovnej

¹⁰³ MAREK M., 2001, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.25

¹⁰⁴ GERSTNER K., 2003, *A magyar nyelv szókészlete*, str.121

¹⁰⁵ BÁRCZI G., 2001, *Geschichte der ungarischen sprache*, str.61

zásoby, nástroje alebo pomenovania častí tela. To sú napríklad slová *kar* (rameno), *gyomor* (žalúdok), *szakáll* (fúzy), *szirt* (šija, krk), *boka* (členok), *térd* (koleno), *köldök* (necht). Tematicky sa turkizmy v maďarčine týkajú prevažne týchto oblastí:

- **chov dobytka:** napr. *bika* – býk,¹⁰⁶ *tinó* – jednoročný býček, *disznó* – ošípaná, *vályú* – válov, *teve* – ťava, *tyúk* – sliepka...

- **rolníctvo:** *eke* – pluh, *sarló* – kosák, *búza* – pšenica, *bor* – víno, *kender* – konope,
- obydlie: *sátor* – stan, *karó* – kôl, *kút* – studňa, *kapu* – brána, *söpörni* – riečica, *bölcső* – kolíska, *szék* – stolička...

- **nástroje a remeslá:** *gyűszű* – náprstok, *kölyű* – mažiar, *csepű* – kúdel', *tekerni* – krútiť, *csavarni* – doťahovať, skrutkovať, *ács* – tesár, *szűcs* – kožušník...

- **odevy:** *ölt* – obliecť sa, *illik* – slúšať, *csat* – pracka, *ködmén* – kožušinový zimník, *kép* – obraz, *tükör* – zrkadlo, *bársony* – zamat, *ködmön* – lajblík, živôtik, *saru* – sandále...

- **spoločnosť a morálka:** *sereg* – vojsko, *béke* – mier, *törvény* – zákon, *bér* – pôžička, *tor* – hostina, *bosszú* – pomsta, *tolmács* – tlmočník, *szánni* – ľutovať, *bátor* – statočný, *ír* – písať, *betű* – písmeno...

- **náboženstvo:** *táltos* – kúzelník, *bölcs* – mudrc, čarodejník; *ige* – zaklínadlo; *boszorkány* – bosorka; *baj* – neduh; *sárkány* – drak; *ész* – rozum; *ok* – príčina; *idő* – čas; *kor* – vek...

- **lov a zvieratá:** *gyalom* – vrhacia sieť; *gyertya* – fakľa na nočný lov; *süllő* – štika; *tok* – jeseter, *hurok* – oprátka, slučka; *turul* – orol; *túzok* – drop; *borz* – jazvec; *keselyű* – sup; *oroszlán* – lev; *sólyom* – sokol, *ürge* – sysel'...

- **príroda:** *tenger* – more; *sár* – blato; *árok* – hrob, priekopa; *kőris* – jaseň; *bojtorján* – lopúch; *kikircs* – jesienka; *üröm* – palina, *kóró* – bodliak; *béka* – žaba; *serke* – hnida; *szúnyog* – komár, *bögöly* – ovad; *som* – drienka, *csalán* – prhl'ava, *alma* – jablko, *gyümölcs* – ovocie, *torma* – chren...

Medzi turkické výpožičky patrí dokonca aj niekoľko označení farieb alebo vlastností: *kék* – modrá; *sárga* – žltá; *apró* – nepatrný; *kis* – malý; *bátor* – smelý, *kicsi* – málo... Charakter výpožičiek poukazuje na to, že turkické kmene mali dobre vyvinuté niektoré druhy remesiel, hospodárstvo a vynikali v pastierstve a jazdectve.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Viac o etymológii slova *býk* vid' kpt. 7.2.

¹⁰⁷ BÁRCZI G., 2001, *Geschichte der ungarischen sprache*, str.62-66

Presnú etymologickú analýzu týchto výpožičiek však sťažuje to, že od ich prevzatia prešli turkické jazyky nehomogénnym vývojom slovnej zásoby – významy niektorých slov sa v nich posunuli alebo prenikli do okrajových vrstiev lexiky. Niektoré turkické jazyky úplne zanikli, resp. obyvateľstvo splynulo s inojazyčnými národmi.¹⁰⁸

7.3.2.1 Turkické výpožičky z nomádskeho obdobia (5. – 10. storočie)

V čase migrácie po stepiach strednej Ázie prichádzal maďarský kmeňový zväz pomerne dlhú dobu do úzkeho kontaktu s Ogurmi, Volžskými Bulharmi, Pečenehmi a Kobarmi. Veľký vplyv mala teda na maďarčinu čuvašská turečtina (ogurská vetva turkických jazykov, vid' kpt. 6.). Čuvaštinou rozprávali Chazari, turkickí Avari a Volžskí Bulhari. Niektorí jazykovedci ju dokonca považujú za takú odlišnú od ostatných turkických jazykov, že ju označujú za turkicko-ugrofínsky jazyk.¹⁰⁹

Len o niektorých prototurkických výpožičkách by sme mohli tvrdiť, že sa do maďarčiny dostali ešte pred migráciou. Dalo by sa o tom uvažovať v prípade slova *harang* (zvon) a *homok* (piesok), kde došlo k premene začiatočného **k > h*.¹¹⁰ Rovnako koreň **ér* odkazuje na ťažko doložitelný turkický pôvod, ktorý by sme našli v slovesách *megérint* (dotknúť sa), *megérkezik* (prísť, dôjsť), *érinteni* (dotýkať sa).¹¹¹

7.3.2.2. Turkické výpožičky z obdobia arpádovského Uhorska (10. – 14. stor.)

Po zaujatí Podunajskej nížiny sa zmenil pomer vzťahov maďarských a turkických kmeňov. V nasledujúcom období sa Maďari vymanili spod vplyvu kočovných Turkov a vzájomný jazykový kontakt nadobudol viac náhodný charakter, závisiaci od jazykových situácií. Približne v 10. – 11. storočí sa v Uhorsku usadzuje kmeň Pečenehov, zameraných na stráženie hraníc novovzniknutého kráľovstva. V 13. storočí sa na Podunajskej nížine usadzujú aj Kumáni, časť z nich sa neskôr presúva na územie dnešného Slovenska a rovnako sa podieľa na ochrane pohraničného pásma. Rovnako máme doklady o prítomnosti Uzov a Chvalízov (izmaeliti, turkicko-iránske etnikum), ktorí zohrávali dôležitú rolu v obchodovaní. Pri vzájomnom miešaní a postupnom

¹⁰⁸ BENKŐ L., SAMU I., 1972, *The Hungarian language*, str.178

¹⁰⁹ JOHANSON L., 1998, *The History of Turkic*. In: Johanson, str. 81-125

¹¹⁰ BENKŐ L., SAMU I., 1972, *The Hungarian language*, str.178

¹¹¹ GERSTNER K., 2003, *A magyar nyelv szókészlete*, str.122

splynutí týchto kmeňov je presné etymologické určenie výpožičiek problematické. Patria medzi ne: *árkány* (druh biča), *hurok* (slučka), *csabda* (pasca), *balta* (sekera), *csabak* (druh riečnej ryby), *bicsak* (nožík), *csákány* (čakan), *koboz* (kobza, strunový hudobný nástroj podobný lutne), *komondor* (druh pastierskeho psa), *csősz* (strážca polí), *kalauz* (sprievodca).¹¹² Pričom posledné štyri určuje L. Benkő ako čisto pečenežské výpožičky. Za slová chvalízkeho pôvodu určuje: *maszlag* (durmnan), *díj* (poplatok, cena).¹¹³

7.3.2.3. Osmanskoturecké výpožičky (16. – 17. storočie)

Od expanzie osmanských Turkov na Balkán a ich postupného prenikania do Uhorska až po bitku pri Moháči roku 1526 už môžeme hovoriť o **turcizmoch** vzťahujúcich sa do jazyka predchádzajúcemu modernej turečtine. Turečtina sa stala jazykom priameho vojenského uzurpátora celého územia Maďarska a južných oblastí Slovenska. Donormi tohto osmanského lingvistického vplyvu boli tureckí vojaci, správcovia, obchodníci, a zároveň aj juhoslovanské obyvateľstvo utekajúce do severnejších oblastí Uhorska. Priamych osmanských výpožičiek je v maďarčine okolo 30,¹¹⁴ väčšina ďalších slov by sa dala označiť za historizmy, označujúce odborné termíny viažuce sa na Osmanskú ríšu. Sú to teda slová, ktoré súvisia s dobovými inštitúciami a hodnotami: *beglerbeg*, *defterdár*, *kádi*, *sandžak*, *vilajet*...

Tieto výpožičky sú zachytené v písomníctve od 15. storočia, preto sa pomerne dobre identifikujú. Oproti nomádskym turkickým jazykom tu turečtina často pôsobí ako transferenčný jazyk, prostredníctvom ktorého sa do maďarčiny a slovenčiny dostali slová arabského, perzského, prípadne ešte gréckeho a iného pôvodu.

Tieto výrazy sú z oblasti obliekania: *dolmány* – dolomán, *kalpaq* – druh klobúka, *zseb* – vrecko, *kefe* – kefa, *papucs* – druh obuvi, *csuha* – dlhý zvrchník. Z oblasti gastronómie: *kávé* – káva, *tarhonya* – tarhoňa, druh cestoviny, *bogrács* – kotol, *findzsa* – šálka, *tepsi* – panvica, *píte* – druh koláča. Z oblasti vojenstva: *handzsár* – handžár, zakrivený meč, *korbács* – korbáč, *harács* – úlovok, *kaszabol* – masaker, *kancsuka* – bič.

¹¹² GERSTNER K., 2003, *A magyar nyelv szókészlete*, str.123

¹¹³ BENKŐ L., SAMU I., 1972, *The Hungarian language*, str.180

¹¹⁴ BENKŐ L., SAMU I., 1972, *The Hungarian language*, str.181

Za osmanské slová, ktoré prenikli do maďarčiny cez srbčinu alebo chorvátčinu, považujeme: *dutyi* – väzenie, *dalia* – bojovník; *betjár* – beťár, *haramia* – zlodej.¹¹⁵

Osmanské výpožičky nepôsobili na maďarčinu rovnomerne, najviac sa prejavili v sedmohradských maďarských dialektoch (oblasť Erdély). Tu do slovnej zásoby prenikli slová *kilim* – „koberec“, *muszuly* – „druh látky.“¹¹⁶ Teda podobne ako v prípade slovenčiny, aj v maďarčine sa viac turecká okupácia dotkla dialektov oblastí, ktoré prichádzali do kontaktu s tureckými jednotkami, než slovnej zásoby celého jazyka. Pohraničná blízkosť kniežatstiev na území dnešného Rumunska spôsobila aj prienik turcizmov prostredníctvom rumunčiny: *cimbora* – „kamarát“, *poronty* – „fagan,“ *málé* – „kukuričná placka“, *mokány* – „sporý.“¹¹⁷ Mnoho osmanských výpožičiek po vyhnaní Turkov zaniklo, zvlášť tie, ktoré súviseli s dobovými reáliami. Mnoho slov nadobudlo prenesený význam. Napr. *kaszab* – „mäsiar“ (1520) > *kaszabol* – „sekať, mlátiť“ (1770); *deli* – „slobodný víťaz“ (1532) > *délceg* – „pekný, chutný“; *pajzán* – „otrok“ (1649) > *pajkos* – „neplecha, huncútstvo“ (1764).¹¹⁸

8. Turkické etniká na území arpádovského Uhorska (11.-14.stor.).

Turkické kmene sa dostali na územie Uhorska viacerými spôsobmi. Niektoré prišli spolu s maďarskými kmeňmi a následne s nimi splynuli (Kovari), ďalšie sa dostali do kráľovstva vpádom (Pečenehovia) alebo na pozvanie kráľa (Uzi, Chvalízi), častokrát za špecifickým účelom obchodovania, stráženia hraníc, žoldnierstva alebo na udržiavania kontaktov s východnými ríšami. Kočovné kmene Pečenehov, Kumánov a Jasov oddávna vynikali v bojovom umení, v lukostrelbe, či jazde na koni, preto ich štátna moc využívala v pohraničnej strážnej službe, pri ochrane verejného poriadku ako tzv. drábov, či ako telesnú stráž na kráľovskom dvore alebo ako samostatné oddiely v rámci uhorskej armády. Práve tieto etniká tvorili jej najúdernejšiu časť, jej predný a zadný voj, ktoré znášali prvý útok nepriateľa.¹¹⁹ Uhorsko teda neprijímalo iba hostí zo západu, naopak, v prvých storočiach arpádovského stredoveku poskytlo v omnoho väčšej miere ako ľuďom z kresťanského západu, domov rozličným etnikám orientálneho pôvodu.

¹¹⁵ ibidem

¹¹⁶ KISS J., PUSZTAI F. (eds.), 2003, *Magyar nyelvtörténet*, str.629

¹¹⁷ BÁRCZI G., 2001, *Geschichte der ungarischen sprache*, str.327

¹¹⁸ KISS J., PUSZTAI F. (eds.), 2003, *Magyar nyelvtörténet*, str.630

¹¹⁹ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str. 61

Špecifický je príchod Kumánov, ktorý o svoje prijatie žiadali sami, podľa slov kronikára a varadínskeho arcidiakona Rogeria „kumánsky náčelník Kuten vyslal k uhorskému ukráľovi slávnostné posolstvo so žiadosťou o prijatie jeho ľudu a len potom, ako mu kráľ odkázal, že je pripravený ich prijať, prišiel do tejto krajiny.“¹²⁰

V arpádovskom Uhorsku teda žil v 10. – 13. storočí značný počet turkických Sikulov, Pečenehov, Uzov a Kumánov alebo iránskych Chvalízov a Jasov, ktorí svojím počtom predstihli osadníkov z európskeho okcidentu. Uvedený stav sa však postupne zmenil v prospech ľudí zo západu. Príznačná pre túto zmenu je udalosť z Pešti, kde niekedy medzi rokmi 1225-1235 nahradili dovtedajších obyvateľov, moslimských Saracénov (volžských Bulharov, Chvalízov), noví, nemeckí prisťahovalci z Bavorska. Tí mali výsady hostí (hospites) a tvorili osobitnú hospodársko-právnu vrstvu.¹²¹ Mnohé oblasti dnešného Slovenska boli už i za Arpádovcov zmiešané, napr. Žitný ostrov, dôkazom čoho je, že v sídliskovom komplexe Kračany sa ešte i roku 1339 spomínajú ako jej susedia ľudia akejkoľvek národnosti „cuiuscunqve nationis“.¹²²

8.1. Kovari

Byzantský cisár Porfyrogenetos (905-959) o nich spomína, že prišli z mocnej ríše Chazarov a netvorili jasne vyprofilovaný ani homogénny celok. Podľa kroník (viď kpt. 7.3.1., pozn. č.99) sa tri kovarské kmene z Chazarskej ríše pridali k maďarským kmeňom. Spolu s nimi ešte ako samostatné etnikum obsadili Karpatskú kotlinu a podieľali sa na lúpežných výpravách ďalej na západ. Po ich doznení bola podľa Anonyma (Gesta Hungarorum, 12.st.) väčšina Kovarov usadená na územiach, ktoré boli v tom čase hranicami staromaďarského zaboru, čo bolo zaiste spojené s úlohou obrany hraníc. Sídliská tzv. gentes Cozar sa nachádzali východne od rieky Tisy. Že sa Kovari zúčastňovali na pohraničnej strážnej službe, nasvedčuje Anonymovo tvrdenie, že Arpád poveril kumánskeho, teda kovarského náčelníka Borsu preskúmať územie na severe až k Tatrám a zabezpečiť ho hraničnými zátarasami.¹²³

Ich názov sa interpretuje od slova „chazar“, „kozar“. Németh slovo Kovar odvodzuje od *Κάβαροι*, teda „vzbúrenci“, mohlo ísť teda o sociálnu vrstvu nespokojnú

¹²⁰ ibidem, str. 58

¹²¹ Dejiny Slovenska, I. diel, 1986, str.279

¹²² MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.41

¹²³ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.144

s Chazarským kaganátom.¹²⁴ Predpokladá sa, že to boli práve Kovari, prípadne Sikulovia, teda etniká pripojené k Maďarom ešte niekde v stepiach nad Čiernym morom, ktorých možno chápať pod pojmom Čierni Uhri (Nigri Ungri).¹²⁵

V toponymii sa po nich zachoval názov obce **Kovarce pri Nitre** uvádzanej ako *Koarc* (1280), obec **Koláre** (maď. *Kóvár*) v hontianskom úseku Ipl'a a zaniknutá osada **Kovárszeg**. V prameňoch z roku 1257 sa obec uvádza ako *Koar*.¹²⁶

8.2. Chvalízi

Chvalízi tvorili výraznú časť moslimského etnika v stredovekom Uhorsku.¹²⁷ Pôvodne išlo o iránsko-turkický kmeň pochádzajúci zo zeme Chorezm na území dnešného Uzbekistanu, sami seba označovali za izmaelitov. Prvý písomný údaj rozprávajúci o moslimoch v Uhorsku pochádza z diela Murūdij od arabského geografa al-Masūdijho, v ktorom opisuje vojnu medzi Maďarmi a ich spojencami Pečenehmi proti Byzancii (932-943). Medzi týmito dvoma kmeňmi žili podľa neho početní moslimovia rozdelení do dvoch skupín. Do prvej patrili moslimskí obchodníci z krajiny Chazarov alebo z ríše Abbásovov, zatiaľčo druhú tvorili samotní Uhri a Pečenehovia obrátení na islam.¹²⁸ Venovali sa prevažne obchodu a finančnej správe Uhorského kráľovstva.

Zmienky o chvalízskom osídlení v slovenskej časti Uhorska, sú veľmi sporé. Ojedinelý doklad o prítomnosti Chvalízov prináša Zoborská listina z roku 1111, kedy vystupujú v kráľovských službách stojaci vojaci a minciari chvalízskeho pôvodu proti právu zoborského opátstva na jednu tretinu mýta v danej oblasti. Za prejavenie chvalízskeho živlu v toponymii by sme snád' ešte mohli považovať i viacero lokalít zvaných **Ethej**, teda tak, ako sa spomína v zoborskej listine.

¹²⁴ NÉMETH G., 1930, *A honfoglaló magyarság kialakulása*.

¹²⁵ MAREK M., 2007, *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*, str.262

¹²⁶ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.145

¹²⁷ V stredovekých latinských dokumentoch sa uhorskí moslimovia označujú prevažne týmito termínmi: saracéni, izmaeliti, bissermani (neskôr sa i osmanskí Turci nazývali bašurmani) a chvalízi.

¹²⁸ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.231

Obr.2. Kovarské sídliská na území stredovekého Uhorska

In: MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.146

8.3. Sikulovia

Sikulovia doteraz žijú ako vymierajúce etnikum v Rumunsku. Ich názov sa stal synonymom pre sedmohradských Maďarov, išlo teda o pomad'arčené turkické etnikum. Staré kroniky považujú Sikulov za potomkov Hunov. Ich názov sa odvodzuje z turkickej etnickej skupiny Eskil žijúcej v južnej časti ríše volžských Bulharov, ktorej juhozápadným susedom bolo územie tzv. Etelköz, kde žili starí Maďari.¹²⁹ Podľa všetkého sa však k Maďarom pripojila len časť týchto Eskilov, pretože, keď niekedy v rokoch 921 a 922 prechádzal údolím Volgy arabský cestovateľ Ibn Fadlán, spomínal, že na území ríše volžských Bulharov žili pod svojím vlastným kniežatstvom *skl-ovia*¹³⁰ Sikulovia mimoriadne ovládali umenie lukostreľby, preto ich uhorská štátna moc využívala na stráženie pohraničných oblastí. Zmienky o Sikuloch v Uhorsku prestávajú po 13. storočí, kedy sa po Mongolskom vpáde zmenila stratégia obrany hraníc, a Sikulovia zostali iba v pohraničnom území Sedmohradska. Z ďalších mimoslovenských

¹²⁹ MAREK M., 2007, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*, str.267

¹³⁰ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.151

sikulských sídel spomeňme aspoň obec Parndorf na sever od Neziderského jazera v dnešnom Rakúsku.

Sikulovia strážili pohraničné pásmo medzi Uhorskom a Českým kráľovstvom. Tzv. Terra Sicularum sa nachádzala v hustých lesoch okolo dnešnej vodnej nádrže **Boleráz**. Dokladom sú stacionované sikulské posádky, keď sa v metácii dediny Boleráz darovanej Belom IV. trnavským klariskám spomínajú Sikuli ako susedia Bolerázu a Smoleníc. Prídomok obce **Šaštín-Stráže** poukazuje najlepšie na to, že oblasť Záhoria bola sídlom strážnych pohraničných posádok. Marek ešte od Sikulov odvodzuje aj obce **Kuklov** a **Gajary** – z turkického apelatíva *kūkäläy* vo význame „trň“. Jeho paralelu nachádzame v názve sedmohradskej rieky Kúkúlló, rum. Tarnava pretekajúcej pôvodne sídelným územím tureckých Sikulov. Prítomnosť Sikulov na západnom Slovensku dokladuje i záhorská obec **Sekule**. Obec **Malé** a **Veľké Leváre**, nachádzajúce sa popri toku rieky Moravy na juh od Sekúl, uchovávajú vo svojom názve koreniacom v maďarskom slove *lövő* – „strelec“; Gajary – ako stráženie – *gaj* (háj) + *wart*, resp. *ör*, čo znamená „stráž“.¹³¹ M. Marek uvažuje, že aj názov obce Lošonc sa spája s lukostrelcami (Sikulami). V každom prípade však mnoho zmienok o Sikuloch nachádzame v mestských kronikách a knihách a aj v toponymii z okolia Banskej Štiavnice, v prípade chotárneho názvu **Sekelský potok** a obce **Žakýl** (pôvodne Zekel).

¹³¹ SEDLÁK V., 1994, *Die älteste Besiedlung des Komitates Bratislava*, str.53-55.

bojovali už roku 1051 ako predvoj proti nemeckému cisárovi Henrichovi III. Pečenehovia boli zoskupením ôsmich kmeňov: Kapan, Jula, Baj, Erdem, Čur, Külbej, Talmač, Čaban, čo sa odrazilo i v toponymii. Podľa kmeňa Talmač sa v roku 1246 píše v majetkovej listine o obci **Tlmače** (Tolmach ultra Wagh).¹³³ Pečenehovia sídlili najmä v Maďarsku medzi Balatonom a Dunajom. Na Slovensku sa ich lokality prvýkrát spomínajú v zakladacej listine hronskobeňadického opátstva z roku 1075, keď kráľ Gejza daroval tomuto kláštoru dve osady Pečenehov na rieke Žitave – Tesáre a Benešov.¹³⁴

V obci **Pečeňady** a v Hlohovci pri Trnave sa už roku 1113 spomínajú Pečenehovia ako strážcovia. V okolí Piešťan sa nachádza celý rad dedín, ktorých názvy nám prezrádzajú, že ich obyvatelia tu boli kedysi usídlení na stráž hraníc. Sú to napríklad obce **Stráže**, **Orvište** (od slova ór – strážiť), ale možná prešmyčka z Revište; alebo obec **Bašovce**, spomínaná v kronike ako *Besan*. Na prítomnosť Pečenehov v okolí Nitry nás upriamuje etnonymum **Pečeňany** a **Pečenice** v Honte.

Okrem toponým sa zachovali i názvy chotárov a obcí utvorených z osobných mien, aké vtedy nosili osoby pečenežského pôvodu. Napr. osada **Temerčuk**, ležiaca v priestore medzi Boldogom a Čatajom, ktorej existenciu nám pripomína jediný doklad z roku 1245. Názov je zjavne neslovanský. Jeho paralelou je osada **Teberčuk** v župe Fejér, kde sa medzi obyvateľmi Pečenehovia uvádzali. Striedanie príbuzných hlások *m* a *b* sa inak pokladá za bežný jav rozličných turkických dialektov. Do tohto kontextu zaradíme aj lokalitu **Töbörétena** Žitnom ostrove, dnes súčasť obce Kútniky.¹³⁵

V kronikách máme zmienky aj o mnohých jednotlivcoch žijúcich v slovenských osadách, ktorí mali prídomek *Sikul* alebo *saggitarius* – „lukostrelec“. To je zrejme prípad obce **Bešeňová**, ktorej majiteľom mohol byť ktosi z Pečenehov; hoci ich osídlenie až tak severne nepreniklo. Záznamy o Pečenehoch nachádzame aj v Galante. Na katastrálnej mape Klúčovca názvy **Besenyősziget**, **Magla Besenyő dűlő** z roku 1860 alebo chotárny názov v obci **Besenyő kászáló**, pri Gemerskom Jablonci.¹³⁶ O prítomnosti Pečenehov nám odkazujú i archeologické nálezy – napríklad v chotári obce Chotín, kde sídlili kráľovskí drábi a koniari – teda zamestnania, do ktorých nasadzovali Pečenehov; boli nájdené

¹³⁴ MAREK M., 2003, *Pečenehovia a Uzi na Slovensku*, str. 196

¹³⁵ MAREK M., 2007, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*, str.313

¹³⁶ ibidem, str.302

kotlíky tohto typu. Na doplnenie súvislostí k lokalite ešte uved'eme meno miestneho obyvateľa Iteyer, často figurujúce najmä medzi Pečehemi. Osoba s takýmto turkickým menom žila aj na prelome 13.-14. storočia u v obci Šamot, dnes súčasť Šamorína.¹³⁷

8.5. Uzi (Oguzi)

Oguzi sa po rozpade Tureckej ríše v 8. storočí presunuli do oblastí okolo Aralského jazera, kde utvorili nomádsky zväz. V byzantských prameňoch vystupujú ako *Ουξοι*, v ruských ako *Торкы*, a v arabských ako *Guzz*. Po výbojoch roku 1064 sa dostali i na územie Byzancie, no utrpeli porážku – Byzantínci ich potom ako Pečenehov usídlili v Macedónsku, alebo regrutovali do armády. Uzi, ktorí sa stiahli za Dunaj, istý čas sídlili so zvyškom Pečenehov na druhej strane Karpatského oblúka v severozápadnej časti dnešného Moldavska a Valašska, odkiaľ organizovali s Kumánmi lúpežné vpády do Uhorska a Byzancie. Mnohí si ich preto pletli s Kumánmi a nazývali ich Čierni Kumáni.

Etnonymum „Uz“ niektorých obcí je neslovanské. Spomína sa v prípade jedného z predstaviteľov rodu a pomenúvateľa jeho časti, vetvy, podľa ktorého bolo nazvané jej sídlo – *Uzovce* (mad. Uzfalva). Šarišské obce s prívlastkom Uzovský, teda *Uzovský Šalgov* a *Uzovské Pekľany* nám pripomínajú, že táto rodina ich kedysi vlastnila.¹³⁸ Uzi však podobne ako Pečenehovia neboli poverovaní len úlohami vojenského charakteru, ale využívala sa aj ich zbehlosť v správe hospodárskych a finančných záležitostí. Svedčí o tom doklad z polovice 12. storočia, keď istý človek menom Oguz figuroval vo funkcii účtovníka, resp. správcu financií panonhalmského opátstva. Roztrúsené zmienky o mene *Uz* alebo *Oguz* potom nachádzame napr. u nitrianskeho a šintavského jobagióna Uza z roku 1234. Ďalší Oguz žil koncom 13. a 14. storočia s bratmi Mogom a Ibrahimom v okolí Nitry. Ako kráľovský účtovník sa spomína aj Pečeneh Štefan z Branča.¹³⁹ V kronikách sa ďalej stretávame s tvarom Huz, či Uza, prípadne Ochuz a Ocus. Neznamená to však, že by všetci nositelia týchto mien museli byť rovnakej etnickej príslušnosti, zvlášť, keď v zápisoch chýba pred ich menami „*dictus*“ – čím sa znižuje ich preukázateľnosť. Uzi časom splynuli s Pečehemi.

¹³⁷ MAREK M., 2003, *Pečenehovia a Uzi na Slovensku*, str.212

¹³⁸ ULÍČNÝ F., 1994, *Najstaršia šarišská a užská šľachta*.

¹³⁹ MAREK M., 2003, *Pečenehovia a Uzi na Slovensku*, str.217

Obr.4. Sídla Pečenehov a Uzov na území stredovekého Uhorska

In: MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.182-183

8.6. Kumáni (Plavci)

Kumáni sú azda najznámejším turkickým etnikom na území Slovenska. Svojou prítomnosťou neovplyvnili iba Uhorsko, ale aj územie Ukrajiny, Rumunska a Bulharska. Ich vplyv na slovenskú kultúru je zo všetkých turkických kmeňov najväčší – zachovali sa aj v ľudových povestiach. Dokonca kráľ Ladislav IV. bol po matke kumánskeho pôvodu a mal prídomek Kumánsky. Prvé zmienky sú doložené už v 9. storočí, kedy sa Kumáni uvádzajú ako etnikum žijúce na sibírskych stepiach. Na scénu európskych dejín sa dostali v 11.storočí, keď prešli rieku Volgu a presúvali sa ďalej na západ, tlačiac pred sebou príbuzné kmene Uzov. Roku 1061 sa Kumáni dostali do ozbrojeného konfliktu s Kyjevskou Rusou a následne s Byzantskou ríšou. Postupne sa do ich moci dostalo rozsiahle teritórium s centrom v oblasti Dnepra, ktoré ovládali takmer dvesto rokov.¹⁴⁰

Zaujímavou kapitolou je aj označenie Kumánov – slovo *Kumán* pochádza pravdepodobne z turkického **quman* a označuje človeka plavého, svetlého, bledého

¹⁴⁰ MAREK M., 2007, *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*, str.239

zovňajšku. Táto plavovlasosť sa preniesla do ruského názvu *половци*, v poľštine *Plowci*, v nemčine *Valben, Fawlen*, v latinčine *Falones, Phalangialebo Valani* a v arménčine či perzštine *Charteš* (arm. „jasný, plavý“). V moslimských a čínskych prameňoch sa spomínajú ako Kipčakovia – *qipčāq, qifčāq, k'in-ča, kibčay*; ojedinele ešte *qūn* alebo *ārī*. Byzantínci ich označovali ako *Κόμάνοι, Κούμάνοι*.¹⁴¹ Táto charakteristika nemusí nutne súvisieť s fyzickou podobou Kumánov, ale s farbou, akou sa označovali vojenské oddiely alebo hordy (napr. Zlatá Horda, Modrá horda, Biela horda). Ostrihomský arcibiskup Robert zriadil roku 1227 Kumánske biskupstvo so sídlom v južnom Moldavsku (dnes azda Craciuna-Kreuzburg v Rumunsku). Biskupstvo vážne rávalo s pokresťančením aj tých Kumánov, čo žili na východnej strane Dnepra.¹⁴²

Mohutný príchod Kumánov na Slovensko nastal po bitke na rieke Kalka (1233) pri Azovskom mori, kde spojené oddiely Kumánov a Rusov porazili Mongolov. Keď neskôr Mongoli tiahli v mohutnej ofenzíve znovu na západ, obrátili sa aj proti Kumánom. Tí pod vedením náčelníka Kutena ušli do Uhorska a prosili kráľa Bela IV. o azyl, aj za cenu konverzie na kresťanstvo. Na Veľkú noc 1239 prešli húfy Kumánov karpatský priesmyk. Mohlo ísť o skupinu v počet až 40 000 ľudí.¹⁴³

Od ich slovanského názvu sa nám zachovali hrady lemujúce severné pohraničie – **Plavecký hrad** na Záhorí, hrad **Plaveč** pri Poprade a dedinu **Pavlovce nad Uhom** na východnom Slovensku). Toto poskytnutie pomoci Kumánom bolo jednou zo zámienok na mongolský vpád do Uhorska roku 1241. Situácia sa ešte vyhrotila, keď sa medzi špionážnymi jednotkami mongolských hôrd objavili práve kumánske jazdy. Kumáni sa v Uhorsku správali nezriadené a z nariadenia Bela IV. z roku 1262 sa dozvedáme o početných a nesmiernych výčinoch (*propter plurimos et enormes excessus eorum*).¹⁴⁴ Kumánom napokon Bela IV. vyhradil vyludnené priestory medziriečia Dunaja a Tisy a kraj medzi riekami Temeš, Maroš a Kriš. Kumáni boli nomádi a ich sídliskovými jednotkami v počiatočnom období boli tábory zo stanov, jurt či stanových vozov ťahaných dobytkom alebo koňmi, v ktorých mali uložené všetko potrebné k životu. Maďari ich nazývali salaše, dochované v názvoch Kolbasszállása, Buzgaszállása.¹⁴⁵

¹⁴¹ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.202

¹⁴² MARSINA R., MAREK M., 2008, *Tatársky vpád*.

¹⁴³ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.206

¹⁴⁴ ibidem, str.210

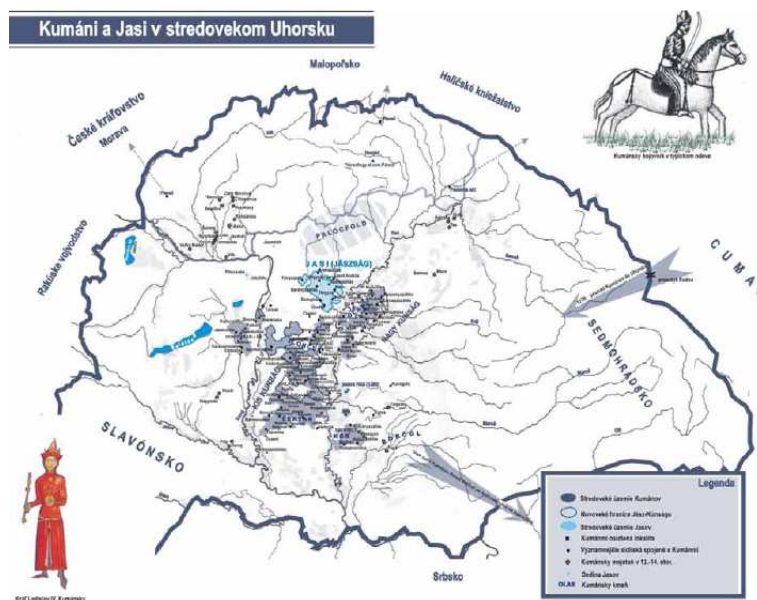
¹⁴⁵ ibidem, str.218

Z toponým po Kumánoch nachádzame na Slovensku *Kunovu priehradu*, či zaniknutú osadu *Kunova Lehota* pri Motešiciach v Trenčianskej župe alebo *Kunovu Teplicu* pri Rožňave. Mnoho osôb s menom Kun nachádzame v kronikách – napr. istý Kun vykonával v 13. storočí vojenskú službu pre kráľovský hrad Győr.

8.7. Jasi

Problém s presným určením jazyka a etnicity nám robí aj kmeň Jasov. Menom *Jasi* sa v stredovekom Uhorsku nazýval národ iránskych Alanov, ktorého sídlo sa nachádzalo v stepných oblastiach nad Kaukazom. Toto slovo sa k nám dostalo prostredníctvom ruštiny zo slova *ās*, ktorým pôvodne Alani označovali sami seba. Išlo o skýtsko-sarmantský kmeň.¹⁴⁶ Prvá písomná zmienka o Jasoch v Uhorsku pochádza z roku 1318, keď ako jaský určili pôvod rodiny zajatej otrokyne.¹⁴⁷

Viac dokladov o nich nachádzame v toponymii v Maďarsku, najmä v zv. *Jászságu*, ako sa nazýva ich hlavné sídliskové územie v povodí Zad'vy v župe Heveš. Na Slovensku máme o nich zmienky len výnimočne – napr. kráľ Ľudovít roku 1347 darúva tekovskú, dnes už zaniknutú dedinu *Údol* (okr. Želiezovce), vtedy obývanú Jasmí. Inak vo východne odtiaľ ležiacich Šahách sa osoby s menom Jas spomínajú v 16.-17.st.¹⁴⁸

Obr.5. Osídlenie Kumánov a Jasov na území stredovekého Uhorska

In: MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.226-227

¹⁴⁶ Možná spojitost' s ruskými Osetmi.

¹⁴⁷ MAREK M., 2011, *Národnosti stredovekého Uhorska*, str.221

¹⁴⁸ ibidem, str.223

8.8. Poznámka k „tatárskemu“ vpádu do Uhorska

Za príklad kontaktu turkických kmeňov so Slovenskom, sa udáva často tatársky vpád do Uhorska. Napriek tomu, že označenie preniklo i do slovenskej historiografie, ide o nesprávne použitý termín. Nebol to totiž vpád Tatárov, turkického etnika, ale vpád Mongolov. Označenie nájazdníkov za Tatárov pramení čiastočne z nevedomosti, ale zároveň z apelatíva grécko-latinského pojmu *tartarus*, teda „podsvetie“. Nájazdníci boli chápaní ako „pekelníci“.¹⁴⁹ Skutoční Tatári tvorili skupinu stredoázijských kmeňov, ktoré do konca 12. storočia susedili s mongolskými kmeňmi. Keď na prelome 12. a 13. storočia Temudžin ako Džingischán budoval vlastnú ríšu, porazil Tatárov, dospelých vojakov dal pozabíjať a ostatných si mocensky podrobil.¹⁵⁰

Prvé správy o Mongoloch („Tatároch“) prenikli do Uhorského kráľovstva po uskutočnení cesty Juliána, brata rehole kazateľov, ktorú vykonal v rokoch 1234-1236. Maďarské obyvateľstvo Uhorska malo totiž ešte tristo rokov po usídlení sa v Karpatskej kotline historickú pamäť, že časť ich kmeňov zostala v povodí Volgy alebo na pobreží Kaspického mora. Kráľ Belo IV. teda do daných oblastí vyslal skupinu misionárov, ktorá okrem evanjelizačnej misie zistila aj politické a spoločenské pomery. Z misie sa vrátil živý roku 1236 do Spišskej Kapituly iba brat Julián, ktorý dosvedčil, že v povodí Volgy našli po maďarsky rozprávajúce kmene.

Správy o Mongoloch, v dobovom jazyku Tatároch, sa nám zachovali v správe z roku 1238: *„Kto sú vlastne Tatári? Kakej skupine patria? Ako sa len najlepšie dá, povieme Vám v obsahu tohto listu. Informovali ma, že Tatári predtým obývali (tú) krajinu, ktorú teraz obývajú Kumáni, a v skutočnosti sú vraj synmi Izmaela, a podľa toho sa teraz Tatári volajú Izmaeliti. Totiž krajina, z ktorej predtým prišli, sa volá Gotia, ktorú Ruben nazýval Gotta.“*¹⁵¹

Kto boli teda mongolské kmene, ktoré prenikli do Uhorska naozaj? Začiatkom 13. storočia vznikla na severe dnešnej Číny pod vedením Džingischána Temudžina veľká tatárska (mongolská) ríša, ktorá sa po ovládnutí okolitých území dala na expanzívny postup na západ. Už roku 1223 porazili Mongoli na rieke Kalke spojené ruské

¹⁴⁹ MARSINA R., MAREK M., 2008, *Tatársky vpád*, str.9

¹⁵⁰ ULIČNÝ F., 2004, *Vpády Mongolov na Slovensko v roku 1241*, str.5

¹⁵¹ „*Quid autem sint Thartari? Cuiusve secte sint? Prout melius potuimus directe Vobis tenore presencium enarrabimus. Relatum est mihi a quibusdam, quod Tartari inhabitabant terram prius, quam nunc Cumani inhabitant et dicuntur in veritate filii Ysmahelis, unde et Ysmahelite volunt nunc Tartati nuncupari. Terra autem, de qua prius sunt ergessi, Gotta vocatur, quam Ruben Gottam vocavit.*“ In: MARSINA R., MAREK M., 2008, *Tatársky vpád*, str.36

a kumánske vojská, obsadili veľkú časť starej Rusi a roku 1240 zaujali aj Kyjev. Kumáni ušli pred Mongolmi do Uhorska, kde ich aj s ich vládcom Kutenom prijal Belo IV. To poskytlo Mongolom formálnu zámienku na vpád do Uhorska.¹⁵²

Mongolské vojská pod vedením Batu chána začali ťaženie do Uhorska začiatkom marca 1241, keď sa dozvedeli, že ich poslovia boli povraždení. Uhorské vojsko, spolu s kráľovým bratom a za účasti cirkevných hodnostárov, napríklad nitrianskeho biskupa Jakuba, bolo na hlavu porazené pri meste Mohi pri rieke Slanej 11.4.1241.

Na Slovensko prišli Mongoli z dvoch smerov:

- 1) od severovýchodu Vereckým priesmykom k Užhorodu a do južného Zemplína dvakrát. V marci 1241 vojsko vedené Šejbanom počas sedem až desať dní. V apríli pod vedením Batu počas 10 až 14 dní.
- 2) od severovýchodu z Moravy cez Hrozenkovský priesmyk k Trenčínu a na juhovýchod k Dunaju. Tým krajom postupovalo do mája 1241 a plienilo ho ešte v januári roku 1241, teda celkom 9 mesiacov.¹⁵³

O tom, aké percento územia Slovenska mongolské hordy zasiahli, nemáme presné správy. Vieme, že vypálil Jasovský kláštor, celé Pohronie až po Zvolen. Zo správy kráľa Bela IV. pápežovi sa dozvedáme,¹⁵⁴ že vypaľovali kostoly a kláštory, odvádzali do otroctva kresťanské obyvateľstvo a vraždili a vyludňovali oblasti. Mnoho obyvateľstva sa ukrývalo v horách a močiarioch.

Mongoli sa vyznačovali výborne organizovaným vojskom. Kone mali nepodkované, silné a rýchle, dokázali prechádzať cez horské priesmyky. Osvojili si čínske mechanické praky, aj dômyselné obliehacie stroje. Ich armáda obsahovala zvláštne oddiely, ktoré sekerami odstraňovali umelé prekážky a zátarasý na cestách. Mongolskí velitelia a vojaci, ktorí v roku 1241 vpadli do Uhorska, boli už treťou generáciou bojovníkov venujúcich sa len vojenským výbojom do vzdialených štátov. Ich bojové skúsenosti boli výsledkom jediného zamestnania mongolských vojakov. Kronikár Rogerius písal o 500 tisícovom vojsku, ale súčasní historici ho odhadujú skôr 50 až 60 tisíc.¹⁵⁵

¹⁵² Dejiny Slovenska, I. diel, 1986, str.230

¹⁵³ ULÍČNÝ F., 2004, *Vpády Mongolov na Slovensko roku 1241*, str.19

¹⁵⁴ Belo IV. žiadal neúspešne o pomoc západné kniežatá a Rím. Pápež Gregor IX. mu poslal podporný list s ubezpečením, že bojovníci nasadení na obranu vlasti získajú rovnaké zásluhy ako tí, čo sa vydali na výpravu do Svätej zeme. V mimoriadne ťažkej pozícii bol Belo IV. osobne, pretože Mongoli ho chceli zajať živého. Ušiel pred nimi až do Dalmácie, následne sa nám zo splitských cirkevných kroník zachovalo najviac správ o pustošení Tatárov.

¹⁵⁵ ULÍČNÝ F., 2004, *Vpády Mongolov na Slovensko roku 1241*, str.18

8.9. Pohľad na turkické výpožičky v stredovekej maďarčine a slovenčine podľa Jozefa Blaškoviča.

Z uvedených statí by sme teda mohli zhrnúť, že slovenčiny sa týkal jazykový kontakt s turkickými kmeňmi v troch etapách. K prvému, najstaršiemu, došlo ešte v ázijských stepiach pred 6. storočím, v rámci praslovanského jazyka. Druhú etapu predstavuje kontakt s kočovnými Avarmi a Maďarmi. Treťou etapou je kontakt s turkickými kmeňmi v rámci arpádovského Uhorska, ktorý sa prejavil najmä v toponymii.

Turkickým výpožičkám v lexike slovenčiny a maďarčiny sa venoval na FF UK aj turkológ slovenského (resp. kumánskeho) pôvodu J. Blaškovič v práci *Toponimy starotjurského proischoždenija na territorii Slovakii*.¹⁵⁶ Jeho prínos je pre českú turkológiu a hungarológiu taký zásadný, že tejto interpretácii venujem špeciálny oddiel.

Okrem toponým spomenutých vo vyšších častiach kapitoly spomína J. Blaškovič ešte niektoré obce a po ich menovaní fonologické procesy, k akým u výpožičiek dochádzalo. Napríklad obec **Imeľ** v okr. Komárno sa v zázname z 13. st. spomína ako *Inö*, neskôr *Imöl* a *Imely*. Dá sa tu teda predpokladať etymologicky predpokladať turkizmus **inäk* (dôverník, minister), ktorý neskôr prešiel týmito formami: **inäk* > *iney* > *ineu* > *inö* > *imö*.¹⁵⁷ Podobne sú na tom aj slovenské obce so základom „Ladomer“ (**Ladomerská Vieska** pri Žiare nad Hronom, **Ladomirová** okr. Humenné, **Ladomirová**, okr. Bardejov). Názov pochádza z turkizmu **Aldamur*, pričom časť slova „alda“ znamená klamať, vábiť a sufixu -mur. Obce obsahujúce základ „Semer“ (**Semerovo**, okr. Komárno, **Horné a Dolné Semerovce**, okr. Levice) sa odvodzujú od turkického **semer* – tučný, výživný, žírny.¹⁵⁸ Turkického pôvodu je aj obec **Chrenová** v okr. Nitra. Názov bol prijatý z predošlého *Tormos* (*torma* - maď. „chren“).

Popisuje, že pri adaptácii turkických toponým alebo lexémov do maďarskej, resp. slovenskej slovnej zásoby, došlo k týmto zmenám (pre niektoré lexémy viď kpt. 7.2.):

- 1) **a* > *á*, *ia*; 5-9. st., ako to dokazuje analýza výpožičiek do maďarčiny a slovenčiny: **sam* > *szám* – „množstvo“; **san* > *szán* – „l'utovať, slov. **šanovať**“; **šar* > *sár* – „špina“;

¹⁵⁶ BLAŠKOVIČ J., 1972, *Toponimy starotjurského proischoždenija na territorii Slovakii*, str. 62-75

¹⁵⁷ ibidem, str. 68

¹⁵⁸ Toto slovo sa zachovalo aj v iných turkických jazykoch: alt. *sämis*, tureck. *sämiz*, kirg. *semiz*

*čadyr > šátor, slov. „šiator“, *sakal > szakál – „brada“; *šarqan > sárkány, slov. „šarkan“, *aryq > árok, slov. „járrok“; *oluq > vályú, slov. „válov“

*a > o; 12.-13.st.: *aryslan > oroslán – „lev“; *anbar > hambár, slov. „ambár, hambár“; *Kabar > Kovárc, slov. Kovarce; *tavar, davar > slov. tovar, *Jormaty > Gormot, Gyarmat, slov. Ďarmoty

*a > e; *baqa > béka – „žaba“; *Tarchan > Terjan, Terény

2) *e (ä) > a; *bäšä > slov. „bača“; *dävä > slov. „tava“; yäničäri > slov. „janičiar“, käfä > slov. „kefa“; Bäsä > Vecse, slov. Veča

3) *i > e; 11.-13.st.: *kendir > kender – „konope“; *ikiz > iker – „dvojča“; *tengir > tenger – „more“

4) *u > o; 12.-13.st.: *xumaq > humuc, homok – „piesok“; *qumlay > cumlu, komló – „chmel“, vid' kpt. 7.2.

5) *ak > ay > au > ou > ó/a; *päčänäk > mad'. bächänäy (13. st.) > mad'. Bäšänäü > mad'. besenyő; *inäk > mad'. inäy (1252) > ünő – „jalovička“

*ek > ey > eü > öü > ő/e

6) *i > í; yray > író; čapay > csípa – „očný hnis“

7) *č > š; *čadyr > šátor; *čärig > sereg – „vojsko“; *päčänäk > besenyő

8) *j > gy; *jormaty > Gyarmat, *yüzük > gyűrű – „koleso“; *jemiš > gyümölcs – „ovocie“

9) vypadnutie vsuvného -l- pred spoluhláskou; paralelne s tým prebiehal proces vkladania -l- po dlhom vokáli, pričom sa dĺžka vokálu zmenila: *ayaččy > Alch (1289) > Ács; *büyüči > Belch (1211) > bulch > bech > bölcs (namiesto böcs, znamená „múdry“)

10) metatéza -l-, častá zmena v slovanských jazykoch: *külbasa > pol. *kiełbasa*, rus. колбаса, bulh. *кълбаса*, čes. *klobása*, srb. *кобасица*. Najpravdepodobnejšia sa zdá byť etymológia z tureckého *külbasa, *külbasty* – „opekané mäso“.

11) n > η > m: k tomuto procesu dochádzalo aj v rámci jednotlivých turkických jazykov, *qoŋšu > *komšu* – „sused“, *gönlek > *gömlek* – „košeľ/a“, *oŋurya > *omurga* – „stavec“

12) *n > ny: 14.-16.st., *čaqaŋ > *csákány*, slov. „čakan“ (slovenčina si tu pôvodnú podobu zachovala); *bastyrqaŋ > *boszorkany*, slov. „bosorka“

13) *sz > c: 12.-13.st., *Bursa > *Barca*, *karpuz > *árnoc* (pol. a rus. *arbuž*, pôv. z perzštiny *charbaž*), *Töpresün > *Debrecín*

14) *s > š: *sary > *sárga* – „žltý“, *süpür > *söpör* – „zametat“

15) *z(s) > r: veľmi starý jazykový rys, tzv. rotacizmus, prítomný i v lat. *flos-floris* *öküz – „býk“ > *ökör* – „vôl“, *tengiz > *tenger* – „more“, *ikiz > *iker* – „dvojča“

16) *ch' > j; zmena palatálnej spoluhlásky ch' na -j-, v pozícii za spoluhláskou ide o proces ešte zo starej maďarčiny, *tarqaŋ > *tarch'an* > *Tarian* > *Tarján*

9. Osmanská expanzia v Uhorsku.

Dochované pramene.

Kým do 15. storočia sme hovorili o *turkických výpožičkách*, ktoré prenikli do slovenskej slovnej zásoby, od 16. storočia môžeme hovoriť o postupnom prenikaní **turcizmov** – teda výpožičiek z osmanskej turečtiny, predchodkyne dnešného tureckého jazyka. Slová sa dostávali do slovenčiny priamo (išlo najmä o termíny súvisiace so štátnou správou osmanskej ríše a novo prinesenými reáliami, mnohé z nich však prenikli len do juhoslovenských nárečí, resp. postupne zanikli), alebo prostredníctvom maďarčiny, rumunčiny, ukrajinčiny či juhoslovanských jazykov, ktoré sa kvôli svojej

polohe na Balkáne (v maďarskom prípade zvlášť oblasť Sedmohradska – Erdély) dostali do susedstva Osmanske ríše, resp. do nej boli postupne začlenené.

Oproti kontaktom s turkickými jazykmi sa mení aj pozícia turečtiny. Turečtina tu pôsobila ako transferenčný jazyk, keďže mnoho reálií pomenúvala slovami perzského, arabského, príp. mongolského, či gréckeho jazyka a iných. Výpožičky z osmanskej turečtiny preukazujú oproti starším turkickým výpožičkám tieto črty:

- dá sa hovoriť o výpožičkách špecifických pre slovenčinu, resp. región, ktorý osmanská expanzia zasiahla, výpožičky sa nenachádzajú vo všetkých slovanských jazykoch
- mnohé z výpožičiek neprenikli do slovnej zásoby spisovnej slovenčiny, zachovali sa iba v dialektoch (oblasť Novohradu, Gemera, Hontu, Žitného ostrova...)
- mnoho výpožičiek má povahu historizmov – t.j. slov, ktoré postupne v slovnej zásobe zanikli spolu s uplynutím historických udalostí, počas ktorých obyvateľstvo prichádzalo s tureckými reáliami do styku
- lexémy sú zo špecifickej oblasti súvisiacej s kultúrou politicky dominantného tureckého národa (náboženstvo, vojenstvo, štátna správa, odevy, kuchyňa)
- na rozdiel od doteraz prevládajúcich prebratých podstatných mien začínajú do slovenčiny prenikať aj citoslovce (napr. *brekať* – „vykrikovať, pokrikovať bre“; *handákať* – „vykrikovať, pokrikovať handa“; *hajde, hajdy* – „poďme! ide sa! ber sa!“), prípadne sa z prebratých substantív tvoria adjektíva a slovesá
- mnoho turcizmov sa zachovalo v dobovej literatúre a ľudovej slovesnosti

Doklady o súdobej slovnej zásobe máme z kroník,¹⁵⁹ majetkových súpisov, aktuálnych správ, pamfletov. Dochovali sa zápisky cestovateľov, i účastníkov bojov, rovnako aj tých, ktorí boli odvečení do tureckého zajatia (napríklad vzdelanec a spisovateľ Štefan Pilárik). Zo žiaľu nad tureckou okupáciou vznikajú aj literárne diela, napr. lamentácia Matúša Roskovca – *Zpustatěnie Uherskej země pod Turky* a mnoho epických historických piesní.¹⁶⁰

¹⁵⁹ O tureckom vpáde do Uhorska sa dozvedáme napr. v týchto dielach: Mikuláš Istvánffy – *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*, Štefan Kantona – *Historia critica regni Hungarie*, Hieronym Ortelius – *Ungarische Chronologie*.

¹⁶⁰ Je to napríklad *Pieseň o Sigetskom zámku* (o hrdinskej obrane hradu Sihoť chorvátskym grófom Mikulášom Zrínskym), *Pieseň o bitvě Moháčské*, *piesne o Modrom Kameni*, *Divíne*, *Zvolene*, alebo *Pieseň o Jágri* od Š. Komodického.

Prameňmi z tureckého tábora na území Slovenska sú štyri listiny z Dolného Kamenca¹⁶¹ a rôzne arabské, turecké a perzské rukopisy Univerzitnej knižnice v Bratislave. Najrozsiahlejším údajom je cestopis Evliju Čelebiho (1611-1683) nazývaný *Sejáhat-náme (Cestopis)*. Dá sa z neho citovať niekoľko popisov *Orta Madžar* – územia Uhorska, ktoré nepatrilo pod tureckú správu, teda najmä územia dnešného Slovenska. O meste Nitra píše: „*Dal ho postaviť jeden z najstarších alamanských biskupov Nitrapol a od neho dostal aj meno.*“¹⁶² V mnohých spisoch sa zmieňuje dobytie pevnosti Nové Zámky roku 1663. Za takmer 150 rokov trvania tureckého panstva v Uhorsku vystavila kancelária vrchného sudcu v Budíne okolo sedem a štvrt' milióna rôznych dokumentov, z ktorých sa istý zlomok vzťahuje na slovenské územie.¹⁶³

Vzácné sú dokumenty, v ktorých sa Turci snažia komunikovať s obyvateľstvom v rodnom jazyku, čo patrilo k politickým zvyklostiam Osmanskej ríše. Listy mali výhražný a naliehavý charakter, ich predmetom boli pohraničné šarvátky, výmena zajatcov, či otázky vyberania daní. Príkladom je list veliteľa Divína bosenského pôvodu agu Sulimana, v ktorom žiada očovského richtára, aby prišiel vzdať hold fil'akovskému begovi na znak poddanskej vernosti.¹⁶⁴ Je možné, že listín bolo pôvodne viac, no po vyhnaní Turkov boli ako „pohanské“ dokumenty zničené. V liste novohradského vajdu Hedera Sitnianskej obci z roku 1588 čítame:

*„Ak neprídete, na moju vieru a na moju česť, koho môžem, chytím a vašu dedinu spálím a váš dobytok na poli postínam. Dozvedel som sa, že spávate v hutách, ale jednu noc vám budú tesné aj huty a verte, keď vás vyhl'adám, bude mať aj mesto Štiavnica škodu. Vy mi doteraz neveríte, že k vám prídem. Už vám viac nenapíšem, ale potom sa chcem so šabl'ou s vami rozprávať...“*¹⁶⁵

¹⁶¹ Ich preklad publikoval a poznámkovým aparátom zaopatril český orientalista J. Rypka. In: RYPKA J., 1927, *Čtyři turecké listiny z Dolného Kamence na Slovensku*.

¹⁶² KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.180

¹⁶³ BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.79

¹⁶⁴ Fil'akovský sandžakbeg sa v liste nazýva „*pan veliký bek filekovský*“, ďalej len „*veliki pan*“. Forma *begje* z tur. *bey* (arab. *beġ*) a predstavovala civilný a vojenský titul. V listinách z tureckej správy dostáva slovo *pán*, alebo spojenie „*vel(i)ký pán*“ nový, konkrétny význam: turecká stavovská vrchnosť.

¹⁶⁵ KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.192

9.1. Historický kontakt slovenského a tureckého obyvateľstva.

Po predošlých prienikoch turkických etník sa osmanské nebezpečenstvo v 16. storočí približovalo k uhorským hraniciam výlučne z juhu. Vpád Turkov do Uhorska nebol neočakávanou udalosťou, pretože rozširovaním svojho teritória na území Balkánu sa stala priamym susedom Uhorska, s ktorým už bola viackrát konfrontovaná vo vojenských stretoch, napríklad roku 1444 pri Varne, kde Turci porazili uhorské vojská na čele s kráľom Vladislavom a Jánom Huňadym.

Pri nástupe sultána Süleymana Kánúního (1520-1566), ktorý osobne viedol trinásť výprav proti rôznym krajinám,¹⁶⁶ bola Osmanská ríša silným a suverénnym politickým útvarom, ktorý práve porazil mamelucké vojská v Sýrii a podmanil si Egypt. Süleyman bol obratný politik znalý európskych pomerov, keďže pred útokom na Uhorsko uzavrel zmluvu s francúzskym kráľom Františkom I., úhlavným nepriateľom Ferdinanda I. Habsburského. Za jeho vlády dosiahla ríša najväčší rozmach – zo západu siahala takmer až po brány Viedne a na východe po Perzský záliv a od pobrežia Čierneho mora až po Alžírsko a Maroko.

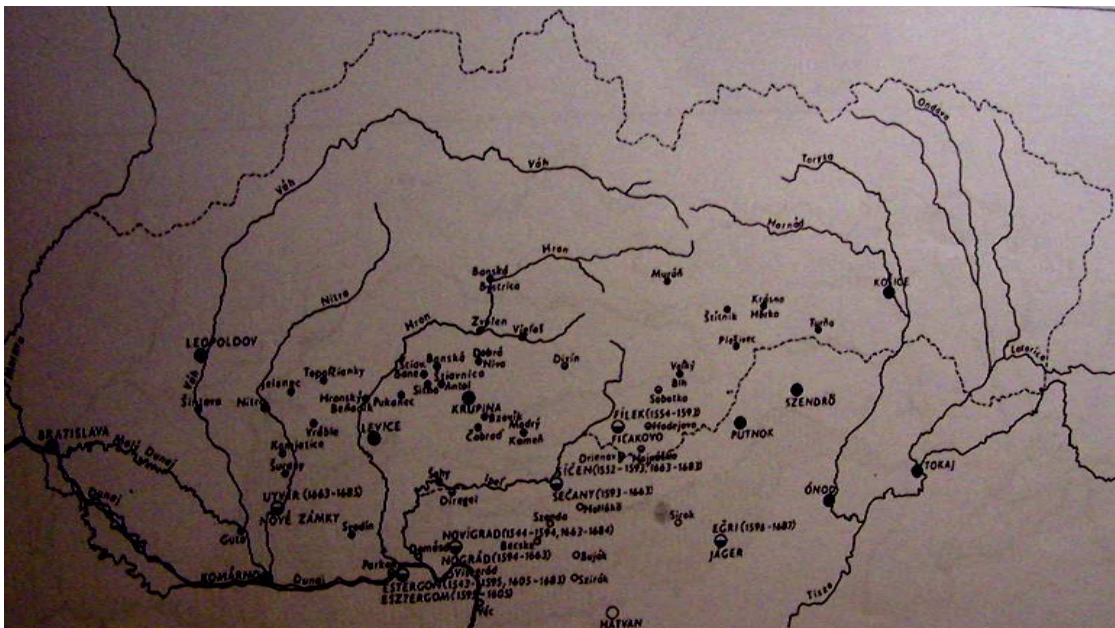
Hneď po obsadení Uhorska po bitke pri Moháči roku 1526, bola vytvorená nová osmanská provincia *vilájet-i Budín*. Skladala sa z 25 *sandžakov*. Budín bol pre Osmanov v Európe strategicky najdôležitejším miestom. Na čele vilájetu stál *beglerbeg* (preto sa mu niekedy hovorí aj *beglerberik*). Pomenovanie *pašalík*, ktoré sa používalo na Balkáne alebo v Uhorsku, pochádza zo skutočnosti, že beglerbegovia mali obyčajne vojenský titul *paša*. Beglerbeg predsedal *dívánu*, poradnému zboru provincie, ktorý sa skladal z *defterdára* (predstaviteľa finančnej správy), *kádího* (zástupcu jurisdikcie a náboženstva), veliteľa janičiarov a hlavných dôstojníkov provinčných vojsk. Z Budínskeho vilájetu zasahovali štyri sandžaky aj na územie dnešného Slovenska: ostrihomský, novohradský, sečiansky a fil'akovský.¹⁶⁷ Pre prítomnosť Turkov na Slovensku je prelomový rok 1554, kedy dobývajú hrad Fil'akovo.

Hranice týchto sandžakov (podľa ktorých sa neskôr odzrkadľujú aj turecké toponymá a výpožičky v dialektoch), viedlo približne cez tieto obce:

¹⁶⁶ KOPČAN V., 1971, Turci na Slovensku, str.28

¹⁶⁷ Po dobytí ďalších miest sa ríša rozrástla na štyri vilájety – Budínsky, Temešvársky, Egerský a Kanižský. Počet sandžakov zostal nezmenený, teda 25.

1. **Ostrihomský sandžak** (vznikal 1543-44) – hranica šla podľa súpisu z roku 1570 týmito obcami (uvádzam len najdôležitejšie): Iža, Kolárovo, Ivanka pri Nitre, Topoľčianky, Žemberovce, Dudince, Presel'any nad Ipl'om. Po Žitavskom mieri (1606) sa hranica stiahla.
2. **Novohradský sandžak** (sformoval sa po ofenzíve 1552): Bzovík, na severe až do okolia Banskej Štiavnice (Antol, Pliešovce), ako obec poplatná Turkom sa udáva i Svätý Kríž (dnešný Žiar nad Hronom), Ostrá Lúka.
3. **Sečiansky sandžak** (1552-1553, sformoval sa na zabezpečenie stredného toku Ipl'a): Lešť, Dolný Tisovník, Senné, Brusník, Dolná Strehová, Veľká nad Ipl'om
4. **Fil'akovský sandžak** (najvýchodnejší, vznikol po dobytí Fial'akova 1554, zasahoval i Gemer) – Divín, Mýtňa, Cinobaňa, Kokava, Tisovec, Muráň, Rejdová, Dobšiná, Betliar, Rožňava. Podľa niektorých súpisov si robil sandžak nároky na celé Horehronie až po Brezno.¹⁶⁸

Obr.6. Pohraničné opevnenia na území Slovenska v 16.-17. storočí. Ich rozmiestnenie kopíruje hranice sandžakov Osmanskej ríše.

In: KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.78

¹⁶⁸ KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.108-109

Sandžak, inak nazývaný aj *liva*, mal administratívno-správnu, i vojenskú funkciu – na čele bol *sandžakbeg*. Z pohraničných sandžakov Turci podnikali expanzie ďalej do vnútrozemia. Sandžaky sa delili na niekoľko menších správnych jednotiek, ktoré sa od seba líšili kompetenciou: *kazá* (sídlo moslimského sudcu, *kádího*)¹⁶⁹ a *náhiye* (z perzského *náhi* – územie, kraj). Štátnu moc predstavoval *subaši* alebo *čeribaši* – dôstojník lénnej armády vybraný spomedzi lénnikov príslušnej náhiye.¹⁷⁰ S úradom miestodržiteľa bolo spojené právo nosiť ako prejav hodnosti dva alebo tri *bunčuky* (konské chvosty na kopiji).

V praxi osmanská okupácia znamenala, že pôda prechádzala do držby Osmanskej ríše, a teda na ňu platilo islamské právo. Musela byť obrábaná a dávky platené. Súpis sa mali podľa zvyku sultánskeho dvora robiť každých tridsať rokov, ale situácia v Uhorsku si vyžadovala častejšie spisovanie. Čiastka, ktorá sa mala zaplatiť, zahrňovala aj počet obyvateľov, ktorí utiekli a neboli fyzicky prítomní – boli teda prípady, že obec dodatočne zháňala alebo odhovárala od úteku svojich obyvateľov. Príkladom na tieto dane (*deftery*) boli: *džizja* (daň z hlavy vyberaná od nemoslimského obyvateľstva), *ispendže* (daň z *porty*, usadlosti s bránou) a rôzne ďalšie poplatky, napr. za výrobu sviečok, za škody spôsobené dobytkom, za prepadnutie či ublíženie na zdraví, za plodiny, za mušt, či napr. za každé prasa staršie ako dva roky... Poddaní sa nazývali slovom *rája* – „stádo“. *Sipáhijom* museli odovzdávať desiatok zo všetkých druhov pestovaných plodín, platilo to aj pre vinohradníkov, či včelárov, ktorí museli odovzdávať výnos z jedného úľu z desiatich (*öšr-i küvvere*). Na zaregistrovanie desiatku zo zrn sa používala turecká miera *kile* (20 *okka*, tj. 25,65 kg). V Osmanskej ríši bola zavedená aj *avariz* – mimoriadna daň, vypisovala sa najprv len za vojny, neskôršie platila vzhľadom na vojenské udalosti neustále. Daňová správa bola najnepriaznivejšia pre obyvateľstvo na turecko-slovenskom pohraničí, od ktorého vyberali dane turecké i uhorské úrady. Podľa Drinopolského mieru z roku 1568 predstavovalo toto územie tzv. *kondominium* podliehajúce právomoci oboch strán.¹⁷¹

Osmanská expanzia sa výrazne podpísala na zmene etnického zloženia Slovenska. Spôsobila mohutnú migráciu obyvateľstva z južných končín na sever – do slovenských miest sa začali sťahovať maďarské šľachtické rodiny, pôvodne dvojjazyčné slovensko-

¹⁶⁹ Počet provincií *kazá* závisel od počtu moslimov v príslušnej oblasti. Preto sa v Uhorsku, kde bol iba malý počet moslimov, zhodovali hranice *kazá* s územiaми sandžaku.

¹⁷⁰ KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.114

¹⁷¹ *Dejiny Slovenska II*, 1987, str.94

nemecké mestá sa stávali trojjazyčnými. Na juhozápad Slovenska sa pred Turkami uchýlili skupiny Chorvátov, Slovincov a čiastočne aj Srbov. Ich sporadický prílev na Slovensko sa začal už v 20. rokoch 16. storočia.¹⁷² Národnostný konglomerát ešte obohacovali prichádzajúce skupiny pastierov z Valašska a Ukrajiny a tzv. Habáni, nemeckojazyčné obyvateľstvo zo sekty novokrstencov.

Obyvateľstvo sa však od tureckých táborov snažilo držať čo najďalej, hoci časť šľachty vstúpila priamo do tureckých služieb. Okrem mnohých sťažností na krutosť tureckého útlaku v podmanených oblastiach, máme aj doklady o spolupráci. Ako vyplýva z výpovede zajatého hajdúcha Galku z Veľkej Slatiny, ktorý slúžil Turkom, poddaní v podmanených oblastiach celkom bežne dávali svoje dcéry za manželky Turkom alebo Srbom z pohraničných posádok.¹⁷³ Spolupráca s Turkami mohla mať aj podobu výzvedných služieb – vyzvedačmi boli ľudia z podrobených dedín, príslušníci korumpovaného hajdúskeho elementu, rozliční prebehľáci alebo srbskí martalúzi. K islamizácii podrobeného obyvateľstva však nedochádzalo, o čo sa vo veľkej miere zaslúžila cirkev. Stanovy evanjelického bratstva v Muráni z roku 1570 prísne zakazujú volať Alláhovo meno, nosiť turecký plášť a strihať si vlasy podľa tureckej módy. Prestúpenie na islam sa trestalo smrťou, podobne ako akákoľvek spolupráca s Turkami.¹⁷⁴ Ročné straty obyvateľstva odvedeného do otroctva sa pohybovali okolo troch – štyroch tisíc. Na odvliekanie obyvateľstva sa priamo špecializovali pomocné oddiely osmanskej armády ako krymskí Tatári a martalúzi.

Z uvedených reálií sa teda mnohé výpožičky z osmanskej turečtiny dostali do slovenskej slovnej zásoby v podobe historizmov – slúžili na pomenovanie predmetov či pojmov, ktoré už v súdobom živote zanikli.¹⁷⁵ Popri domácich historizmoch (napr. *päták*, *šesták*, *merica*) tu môžeme hovoriť o historizmoch cudzieho pôvodu (ako z iných jazykov napr. *dekabrista*, *četniík*). Po ukončení osmanskej okupácie sa vyskytovali ešte

¹⁷² Podotknime, že na konci 16. storočia žilo na území dnešného Slovenska asi milión obyvateľov. Najviac, asi štyri pätiny, žili v mestečkách a v osadách na vidieku. Na území Slovenska bolo asi 3400 dedín a osád, 168 zemepánskych miest a mestečiek, 11 slobodných a 7 banských miest.

¹⁷³ KOPČAN V., 1971, *Turci na Slovensku*, str.171

¹⁷⁴ ibidem

¹⁷⁵ Oproti historizmom existujú archaizmy – slová, ktoré sa prestali používať, keďže sa namiesto nich upotrebovávajú slová s rovnakými významami, ktoré vedia predmety primeranejšie vyjadriť. Napr.: *bičik* – sláčik, *budúnok* – staviško, *bunt* – odboj, *bezpodvedome* – nevedomky, *časoslovo* – sloveso, *blanár* – kožušník, *činža* – nájomné. Niektoré zastaralé slová prežili iba vo frazeologizmoch – už neexistuje slovo *dupok*, *zblo*, ale zostalo v ustálených slovných spojeniach: *nezostalo ani zbla*, *stát' dupkom*.

v ľudovej slovesnosti, umeleckých dielach, neskôr v historických dielach a pamätiach.¹⁷⁶

Z historizmov, ktoré sa spájali s obdobím osmanskej okupácie, spomeňme:

aga – titul veliteľov gardových vojsk a dvorského služobníctva; **ahdáme** – zmluva, dohoda medzi štátnikmi alebo panovníkmi; **akča** – základná peňažná jednotka v Osmanskej ríši, drobná strieborná minca, ktorá v priebehu času menila hodnotu. V druhej polovici 16.st. 66 akče predstavovalo 1 uhorský zlatý. Pokiaľ bol ich kurz a obsah striebra vysoký, nazývali sa *geçen*, maď. *jó pénz*, ako ich uvádzajú rimavskosobotské listiny;¹⁷⁷ **akindži** – „ľahká jazda“, ktorú používala turecká armáda na pustošenie v nepriateľskom zázemí; **alajbeg** – „veliteľ oddielu osmanskej lénnej jazdy“; **azembaba** – „predstavený moslimského kláštora“ (*Některí s nich v hromad'a v klášterech bívajú pod azembabem, najvětším otcem.* 1785); **beg** – titul vyšších veliteľov lénneho vojska; **beglerbeg** – titul miestodržiteľov provincií v Osmanskej ríši; **čavuš** – posol doručujúci listy a nariadenia sultána; **čeribaši** – „nižší veliteľ lénneho vojska“; **čiftlik** – „dedičný majetok, statok“; **defter** – „zošit“, z perzského *daftár* (دفتر) účtovná alebo evidenčná kniha finančných orgánov; **defterdár** – úradník sultánskej provinčnej kancelárie, z perzštiny; **díván** – kancelária a poradný úrad osmanských sultánov; **dragoman** – „hlavný prekladateľ“; **džizje (charádž)** – „daň z hlavy“; **efendi** – titul duchovných a úradných osôb v Osmanskej ríši (pôvodom z gr.); **fermán** – „rozkaz“, nariadenie sultána alebo vezíra, z perzského *farmán* (فرمان)¹⁷⁸; **feredže** – druh turbana, **gönüllü** – „dobrovoľníci“, druh ľahkej jazdy z balkánskych a uhorských moslimov, ktorí slúžili v pevnostiach ako obrancovia; **guruš** – osmanská strieborná minca, takto sa nazývali toliare razené v zahraničí; **cháne** – „dom“, z perzštiny (خانه), daňová jednotka tureckej finančnej správy v Uhorsku; **ispendže** – „zemepánska daň“, v Uhorsku nazývaná *resm-i kapu* (daň z porty, z brány); **kádí, kází** – „sudca“, vypožičané z arabčiny a perzštiny (قاضی); **kánánnáme** – „zákonník“, zbierka nariadení sultána, vypožičané z arabčiny a perzštiny; **kapikul** – „vedúci tureckého vojska“, **kaza** – „súdny obvod“; **kesim** – „paušálna feudálne platba“; **kile** – sypaná miera od 10 do 25 kg hmotnosti;¹⁷⁹ **mameluk** – príslušník špeciálneho vojska, vládnuceho v Egypte a Sýrii;¹⁸⁰ **martalovci, martalúzi** – pechota alebo ľahká jazda z balkánskych Slovanov; **náhije** – najmenšia jednotka správy,

¹⁷⁶ ONDRUS P., 1972, *Slovenská lexikológia*, str.58

¹⁷⁷ BLÁŠKOVIC J., 1964, *Peniaze, miery a váhy používané na území Slovenska okupovanom Turkami*, str.209

¹⁷⁸ V češtine sa používa doteraz napr. ako prehlad vystúpení v divadle.

¹⁷⁹ Používali sa váhové varianty tejto miery, napr. najpoužívanejšie bolo Istanbul kilesi, t.j. 25,64 kg.

¹⁸⁰ Prenesené do fraz.: *Chodí ani mameluk, nikomu se ani nepřimloví.* (Revúca) – „zamračený, namosúrený človek.“

z perzštiny (دیناج); **palanka** – menšia pevnôstka s hradbami z dreva a hlíny na rohoch posilnená baštami, maďarský ekvivalent je *parkan*; **paša** – titul vyšších osmanských hodnostárov v armáde a administratíve; **rája** – „poddaní“;¹⁸¹ **sandžak** – vojensko-administratívna jednotka; **serdár** – „veliteľ armády“, z perzštiny (سردار); **sipáhi** – „jazdec“, rytier; **šeriat** – islamské kanonické právo, z arabčiny (شريعة); **timár** – všeobecne pomenovanie osmanských lén; **timariot** – „lénnik, držiteľ timáru“; **tug** – „žrd s pozláteným polmesiacom na konci“, symbol vojenskej hodnosti; **tugra** – sultánov monogram v záhlaví listín; **vezír** – vysoký vojenský hodnostár, člen sultánskej rady, z arabčiny (وزير); **zeámet** – „osmanské léno“; **zimmi** – nemuslimský poddaný platiaci dane Osmanskej ríši.¹⁸²

Špeciálnu pozornosť si zaslúži slovo **JANIČIAR**, ktoré sa zachovalo do súčasnej slovenčiny so špecifickým významom. Janičiari (z tur. *yeni çeri* – „nový oddiel“) tvorili elitnú pechotu tureckej armády, vznikli v 2. pol. 14. storočia z vojenských zajatcov; neskôr dopĺňovali ich oddiely kresťanskými chlapcami vo veku 7-15 rokov, ktorých vycvičili v tureckom prostredí. Slovo sa k nám dostalo zrejme z balkánskych jazykov (srb. *janjičari*, maď. *jancsár*). Do slovnej zásoby sa dostalo ešte pomenovanie druhu vysokej obuvi – *janičiarky*, ktoré sa ešte používali v beletrii 20. st. napr. u M. Kukučina v novele *Neprebudený: „Strojne kladie nohu k nohe v priliehajúcich janičiarkach.“*¹⁸³

V maďarskom slovníku¹⁸⁴ sa ako jeden z významov uvádza aj „osoba slúžiaci utlačovateľom vlastného národa“. V slovenčine začalo slovo existovať vo význame „zapredanec“, „odrodilec“, „zradca“. S. Ondrejovič venoval krátku štúdiu revitalizácii tohto slova zvlášť s odkazom na slovenskú tlač v 90-tych rokoch 20. storočia, ktorá dokladuje politickú situáciu v novovzniknutom Slovensku. Sémantický význam „vojak a inoverec“ ustúpil celkom do úzadia, a namiesto neho vystúpil „nepriateľ, zradca vlastného národa.“ Slovo sa vyskytovalo v tlači najmä okolo roku 1993.¹⁸⁵

¹⁸¹ Používalo sa aj vo význame „služobník“: *Toliko od okolo stogícich rajuw k sebe priwedený.* (1785)

¹⁸² KOPČAN V., 1986, *Turecké nebezpečenstvo na Slovensku*, str.94-96

¹⁸³ KUKUČÍN M., 2011, *Neprebudený.*

¹⁸⁴ *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótara*, 1970, str.250

¹⁸⁵ ONDREJOVIČ S., 1998, *Turecke, Turkotatarske a turkicke jazyky?*, str.63

9.2. Sémantika slova *Turek*. Adjektívum *turecký* v rôznych označeniach.

Slovo *Turek* preniklo do slovenskej frazeológie, aj do ľudovej a historickej piesne, kde dostalo negatívny sémantický význam. V historickom slovníku ho nachádzame často v synekdochickej forme jednotného čísla ako *Turek* v zmysle „pohan“, zastupujúci celú skupinu. Napr.: „*Obávať sa, abi hore Hruonom nesiel pohan...*“ (1663)¹⁸⁶ Negatívnu konotáciu vidíme vo frazeologizme *hl'adiet' ako Turek*, teda zlostne, nevraživo: „*Že se nechcze gey swokra Kohudka anj na nu ozryeti a tak yako Turek že hladj na nu.*“ (Krupina, 1695).¹⁸⁷

Prídavné meno *turecký* bolo v predspisovnej slovenčine frekventovanejšie ako dnes. Súviselo to so súdobou situáciou Uhorska, ale aj s tým, že sa v prenesených významoch používalo na označenie mnohých predmetov, často poľnohospodárskych plodín. Navyše adjektívum *turecký* malo v minulosti dva homonymné významy:

a) *turecký* – utvorené z názvu oblasti Turiec, dnes nahradené adjektívom *turčiansky*, napr.: *W Thureckom widieku w Pribowczech* (1570); *Pana vice isspana widieka Tureckeho* (1618)

b) *turecký* – odvodené od etnonyma *Turek*, v dokumentoch od 16. storočia mimoriadne časté, napr. *turecká hlava, turecké hospodárstvo, turecká moc, turecká krajina, turecké rabovanie, turecká ukrutnosť, turecká viera, turecká vojna*.¹⁸⁸

Ďalej nachádzame adjektívum *turecký* v Historickom slovníku slovenského jazyka týchto slovných spojeniach:

turecký fátoľ – klobúk, závoj, orientálna pokrývka hlavy zo zvinutého kusa látky, turban
turecký kameň – zafír (1763)

turecká káva – a) nápoj z pražených zŕn, zalievaná káva s usadeninou (Krupina, 1689)

b) bot. zried. fazuľa *Phaseolus* (18. stor.)

turecká d'atelina – rastlina z čeľade bôbovité *Fabacea* (1772)

turecké žito – a) cirok obyčajný, *Sorghum vulgare*

b) mednička, *melica*

c) kukurica siata, *Zea mays*

turecká pečatná hlinka červená – červená hlinka *Bolus rubra* (1745)

¹⁸⁶ BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.80

¹⁸⁷ HSSJ

¹⁸⁸ MAJTÁNOVÁ M., 1979, *Názvy cudzokrajných drog rastlinného pôvodu...*, str.140

turecká kačka – kazarka hrdzavá, *Casarca forruginea* (1795)

turecká líška – šakal obyčajný, *Canis aureus* (1793)

Mnohé z termínov označujú dnes už takmer neznáme reálie.¹⁸⁹ Marie Majtánová vypracovala štúdiu o výskyte adjektíva *turecký* v staršej slovenskej botanickej terminológii. Podotýka, že adjektívom *turecký* sa často pomenúvali rastliny a plodiny pochádzajúce z oblasti Orientu a Ázie, kým adjektívom *indický* zas plodiny dovezené z Ameriky, ktorá sa v tej dobe považovala za druhú Indiu. Zaujímavé je, že pod adjektívom *turecký* sa označujú i rastliny pochádzajúce pôvodne z Ameriky. V uvedenom materiáli sa rovnako i kukurica siata uvádza pod dvoma termínmi: *turecké žito* a *turecká pšenica*. Z botanických termínov uvádza tieto:

turecký bôb – *Phaseolus* L., fazuľa, ktorá sa dostala do Európy z Ameriky, jej názov prebratý pravdepodobne cez maď. *török bab*

turecký bôb – *Smilax aspera* L., juhoeurópska bodľavá rastlina, prebratá z poľ. *włoski bób*

turecká bukva – *Moringa arabica*, pravdepodobne behenové oriešky, na lisovanie oleja

turecký cesnak – *Allium ursinum*, medvedí cesnak

turecký hrebíček – *Tagetes* L. okrasná severoamerická rastlina, pomenovanie zaužívané aj v iných jazykoch a formách: *turecký klinec*, *türkisch Neglein*, *gózdzik turecki*

turecké lilium – *Tulipa riana* L., označenie tulipána, názov doložený i v starej češtine

turecký peper – *Capsicum annuum* L., pôvodne juhoamerická paprika ročná

turecká pšenica – *Zea mays*, ojedinelý názov kukurice siatej

turecké reubarbarum – *Rheum rhaponticum* L., horší druh rebarbory, dovážaná z povodia Volgy

turecká režucha – *Tropaeolum majus* L., okrasná rastlina kapucínka väčšia, pôvodne pochádza z Južnej Ameriky, možno preto sa dochovali aj jej názvy: režucha peruviánska, režucha indyjska

turecké žito – *Sorghum vulgare*, dnes cirok obyčajný, dnes už nepoužívaná obilnina, v stredoveku sa do Uhorska šírila z Afriky cez Španielsko

¹⁸⁹ V tomto menovaní by sa dalo pokračovať aj v spojeniach: *turecký koberec*, *turecké nite*, *turecký pajš* (štit), *turecká panva na praženie*, *turecký paplón*, *turecká partéka* (tovar), *turecký hodvábný pás*, *turecké plátno*, *turecký ručníček*, *turecká sukňa*, *turecké šitie* (vyšívanie), *turecké zlato* (na vyšívanie), *turecký zobon* (vojenský plášť). In: MAJTÁNOVÁ M., 1979, *Názvy cudzokrajných...*, str.142

turecké žito – *Zea mays* L. kukurica siata, obdobné označenie nachádzame aj v iných jazykoch nem. *türkischer Weizen*, maď. *török búza*, luž.srb. *turkowska pšenica*, lit. *turakiškiejie kviečiai*; v nárečiach sa dochovalo aj označenie: *turešina*, *turošina*, *turkyňa*.

V menšom rozsahu sa zachovalo i meno *Tatár*; pričom však často dochádzalo k splývaniu a prekryvaniu jeho významu so slovom *Turek*. Označenie *Tatár* vyjadrovalo nielen príslušníka tatárskeho, resp. turkického etnika, ale aj napr. pastiersky bič. (*Stiri leta guss, čo ma vibil muz, vibil on mne s tatarem, ze sem spala s kapralem*, 1791).¹⁹⁰

Aj adjektívum *tatársky* sa zachovalo s negatívnym sémantickým zafarbením na vyjadrenie čohosi zlého, nevhodného, nepríjemného. Napr.: *Za tatarske wino powinen bude dobreho wina tolik okowy nawratyty*. (Trenčín, 1640) *Gest výborná zelina proti scorbutu a nečisté krvi, která z gruntu slanu krev čistj, wssecky tatarské vlhkostj v žaludku trávj*. (1771)¹⁹¹

Už zo 16. storočia sa dochoval názov obilniny pohánky a jej zrna (*Fagopyrum tataricum*) pod názvom *tatarka*. Pohánková kaša sa označovala ako *tatárska kaša*. Z botanickej terminológie sa zachovalo aj pomenovanie puškvorca obyčajného (*Acorus calamus*) ako *tatárska bylina*, *tatársky koreň*, *tatárske zelie*.

Za zmienku azda stojí, že hlbšie do slovnej zásoby vniklo adjektívum *tatársky*, než *mongolský*, čo dosvedčuje aj označenie mongolského vpádu ako „tatársky“. Z prenesených významov sa iba v Slovníku slovenských nárečí spomína *mongol* ako druh látky, hrubší hodváb: *To je ni praví mongol*. (Rochovce) *Nabrala som na futro mongol*. (Červeník) *Kupila som sebe mongol na bl'usku*. (Spišský Štvrtok) *Šára mala hrube peknú ružovú mongolovú blúzňu*. (Lapáš)

¹⁹⁰ HSSJ

¹⁹¹ HSSJ

9.3. Turecké stopy v slovenskej toponymii

Keďže osmanská administratíva viedla kvôli daňovým poplatkom veľmi prísnu administratívnu evidenciu, zachovalo sa nám viac ako 1000 rôznych tureckých toponým len z okupovanej časti Slovenska.¹⁹² Niektoré turecké názvy slovenských riek a miest nachádzame aj v cestopise *Sijáhatnáme* tureckého cestovateľa zo 17.st. Evlija Čelebiho, ktorý nazýva Slovensko *Tót vilájeti* – slovenská krajina. Toponymá pomenúva väčšinou prostredníctvom znalostí maďarčiny či nemčiny nasledovne: *Vág* – Váh, *Ípol* – Ipel', *Garam* – Hron, *Tisa* – Tisa, *Fenáre* – Morava, *Kenáh* – Malé Karpaty, *Duna* – Dunaj, *Dunafrau* – Devín, *Jajla* – Biele Karpaty, *Leve* – Levice, *Fílek* – Fil'akovo, *Kaša* – Košice, *Komrán* – Komárno, *Karmát* – Ďarmoty, *Gečit Ujvár* – Leopoldov, *Požon* – Bratislava. Zapisoval aj niektoré miestne reálie, napr. biskupa označil termínom *ladika* (vladyka).¹⁹³ Turci sa pri zapisovaní miest riadili miestnymi názvami až tak, že aj prívlastky *Horný*, *Dolný* (Ašagi, Jokrú) či *Starý*, *Nový* (Eski, Jeni) písali iba domácimi názvami. Aj napr. na označenie dediny používajú zvyčajne maďarské *falu* alebo slovanské *ves*, *selo*, prípadne ešte valašské *telek* (télke). Vlastné turecké názvy ale nachádzame napr. pri menových jednotkách. „Florén“ sa označoval termínom *kara guruş* a „toliar“ *sim guruş*.¹⁹⁴

Množstvo tureckých názvov pre slovenské toponymá sa nám zachovalo aj z tureckých správnych registrov, tzv. defterov. Okrem toho sa zachovalo ešte množstvo daňových, lénnych, či výplatných zoznamov vojenských posádok. V neúradných prejavoch si Turci dokázali vytvárať i svoje vlastné názvy, napr. pre oblasť bankských miest *Ma'denvar* (t.j. „Rudná pevnosť“) alebo dokonca slovné hračky (napr. *Drégel*, inak *Drágel* vyvodzuje E. Čelebi z tureckého slova „direkli“, čo znamená „zrubový-trámový“). Podobne nazýva Štúrovo, vtedajšiu obec Párkány ako *Parkán Džigerdelen* (t.j. „Prepichnutá pečeň“).¹⁹⁵ Pri prepise mien, samozrejme, turečtine viac foneticky vyhovovala maďarčina ako ugrofínsky jazyk, a tak si na začiatok slov podľa maďarského vzoru (napr. *asztal* – stôl) pridávala vokál: *Istolni Belgrad* – Stoličný Belehrad, *Esztergár* – Strháre, *Udvar* – Dvory... Mohlo ísť aj o vplyv maďarských pisárov v tureckých

¹⁹² TEJNIL E., 1969, *K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku*, str.167

¹⁹³ KARÁCSON I., 2011, *Evlija Cselebi török világutazó Magyarországutazásai*.

¹⁹⁴ BLAŠKOVIČ J., 1964, *Peniaze, miery a váhy používané na území Slovenska okupovanom Turkami*, str.210

¹⁹⁵ TEJNIL E., 1969, *K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku*, str.175

službách. Fil'akovo (mad'. *Fülek*, tur. *Fílek*), Hlohovec (mad'. *Galgocz*, tur. *Galgofcse*), Pukanec (mad'. i tur. *Bakábánya*).¹⁹⁶

V slovenskej toponymii nachádzame aj adjektívum *tatársky*, zrejme opäť v súvislosti s prelínaním mien Turek a Tatár, napr. v názve lesa *Versus Tatarowa* (1754). Podobné názvy sa vyskytujú na Gemeri, kde sa nachádza horáreň *Martalúska* alebo roztrúsené domy *Martalová* pri Kokave nad Rimavicou. To isté platí pre blízky chotárny názov *Turčoková*. Pri Opatovej na južnom Slovensku existuje samota *Turecká dolina*, pri Píle zas samota zvaná *Bosna*.¹⁹⁷

Existujú dokonca indície, že časť posádky tureckých vojsk mohla na našom území zostať aj po odtiahnutí osmanskej armády. Niekoľkokrát je v dobovom katastri doložené osobné meno *Turčok*, mad'. *Török*. Dochovalo sa i viacero osobných mien, v ktorých vidno turecký vplyv. Rožňava 1720 a 1725: *Kaffan*, *Kaffa* (tur. *kafa* – „hlava“); Rudná 1680: *Kíz* (tur. *kiz* – „dievča, dcéra“); Dlhá Lúka 1581: *Kučuk* (tur. *küçük* – „malý, mladý, dieťa“). Doložený je aj chotárny názov *Kulya* (tur. *kul* – „sluha, otrok, ale i ochranný vojenský oddiel v starom Turecku“). V kronike Krásnohorskej Dlhej Lúky z roku 1625 nachádzame priezvisko *Genezi*, *Gönczy*, na iných miestach zas *Genesi* (tur. *genç* – „mladý!“). V Ratkovej (1773) nachádzame neslovanské priezvisko *Csiklik* (tur. *çig* – „nevarený, nezrelý“).¹⁹⁸ Ďalej sa stretávame ešte s priezviskami odvodenými pravdepodobne od tureckého základu: *Turek*, *Turček*, *Turčok*, *Tatár*, *Tatarka*, *Jančár*, *Hodža*, *Hajduk*, *Hajdušek*, *Hajdučák*, *Hajdúr*, *Hajdúrik*, *Bošniak*, *Nošňák*, *Kozák*, *Čakan*, *Bil'ak*, *Šofranko*, *Šefránek*, *Šafranka*, *Kobza*, *Kolibka*, *Kolibar*, *Papučka*, *Papučik*, *Surmik*, *Korbačka*, *Krahulec*, *Hába*, *Halenár*, *Kobučník*, *Balabán*, *Kirilčuk*, *Kesan*.

Na záver ešte treba spomenúť, že názov regiónu *Turiec*, od ktorého sa v minulosti odvodzoval prívlastok *turecký* (dnes „turčiansky“), siaha historicky hlbšie než do obdobia tureckej expanzie. Slovo *tur* nie je zo slovenskej oronymie známe, ale z historickej ojkonymie vieme uviesť dostatočné množstvo jeho dokladov: *Turapataka* (1278); *Thwryk* (1477); *Turík v Liptove – castrum Turuz* (1243); *Turuch* (1253); hrad *Turiec*, neskôr *Zniev v Turci* (1264); *Twr*, *Stará Turá* (1392); *Turan* (1361); *Turpolá*, *Turie Pole v Novohrade* (1332) a pod.¹⁹⁹

¹⁹⁶ ibidem, str.177

¹⁹⁷ BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.85

¹⁹⁸ ibidem

¹⁹⁹ MAJTÁN M., 1996, *Z lexiky slovenskej toponymie*, str.128

9.4. Preberanie slov z juhoslovanských jazykov

Vyššie sme spomenuli, že časť turkizmov sa do slovenčiny dostala prostredníctvom juhoslovanských jazykov. Na Balkáne sa však pôsobením bilingvistických etník postupne utvorila akási turecká koiné, takže nešlo o spisovnú podobu osmanskej turečtiny. *„Tento jazyk bol vo východných oblastiach blízky ľudovej turečtine, ktorou sa hovorilo v Istanbule, v západných oblastiach boli jeho základom archaickejšie nárečia.“*²⁰⁰

Do Uhorska prišli utečenci najmä zo Srbska a Chorvátska, ktorí sa usídl'ovali najprv na chorvátsko-uhorskom pohraničí, v Subotici, Segedíne a Báji, neskôr sa dostávajú ďalej na sever, kde vďaka malej jazykovej bariére rýchlo splývajú so slovenským obyvateľstvom. Migrácia prebiehala aj do východnej časti Rakúska, do šopronskej a mošonskej stolice a do okolia Eisenstadtu. *„Pestrú paletu vysídlencov otvára najmä úradníctvo z miest i dedín, ktoré neviaže ku krajine ani grunt a spravidla ani iné nemovité majetky. Taktiež obchodnícky a remeselnícky element z radov mešťanstva sa snaží presunúť svoj obchodný kapitál, či uplatniť remeselnícku zručnosť v pokojnejších oblastiach, čím vznikajú v mnohých mestách celé nové kolónie, najmä zo srbského a gréckeho obyvateľstva.“*²⁰¹ Neunikali však len roľníci a obchodníci, do Uhorska sa presunula aj časť balkánskej šľachty a duchovenstva. Dokonca aj z uhorskej strany zaznievali masové agitácie v snahe získať obyvateľstvo na nové panstvá – postup balkánskeho obyvateľstva do Uhorska teda nebol chaotický, ale prebiehal organizovane. Kvôli malému množstvu dochovaných písomných pamiatok sa dajú migračné vlny určiť len podľa dialektu kolonistov. V oblastiach Gemera a východného Novohradu nachádzame v dialektoch črty zhodujúce sa s balkánskymi jazykmi, napr. koncovku *-mo* v 1 pl. prézentu a imperatívu. Nevieme však presne určiť, či táto forma vznikla domácim vývinom, alebo či ide o novší vývin, pre ktorý dali podnet kolonizačné prúdy.²⁰² (Vid' kpt. 2.2.)

Komunity balkánskeho obyvateľstva sa na Slovensku usadili v troch lokalitách. Jedna zasahovala na Záhorie až po moravskú hranicu, územie pod Malými Karpatami, kde prevládalo kajkavské nárečie, ale existovala tu i menšina dialektov čakavsko-kajkavsko-štokavských. Ďalej je to bola oblasť pridunajská, predstavujúca okolie

²⁰⁰ BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.85

²⁰¹ KUČEROVÁ K., 1970, *Migrácia srbského, bosenského a chorvátskeho obyvateľstva z Balkánu do strednej Európy v dôsledku tureckých vojen*, str.96

²⁰² BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.85

Bratislavy a územie južne a juhovýchodne od nej.²⁰³ Mnoho chorvátskeho duchovenstva zakotvilo na jezuitskej univerzite v Trnave, kam sa z okupovaného Ostrihomu presunulo centrum uhorskej katolíckej cirkvi. Časť chorvátskeho obyvateľstva pochádzala z vinohradníckych oblastí, preto po zabraní Tokaja a sriemskej oblasti Turkami mohli toto svoje remeslo pestovať i v severnom Uhorsku.

Balkánske obyvateľstvo však prišlo do kontaktu s územím Slovenska aj iným spôsobom. Potvrdzujú to tzv. *martalúzi* – vojská regrutované z balkánskych Slovanov. Mnohí *martalúzi* pochádzali zo Srbska a zo severozápadného Bulharska a plienili predovšetkým časti severného Uhorska. Slovo *martalúz* bolo prevzaté z gr. *αρματολος* – „bojovník“ alebo „hriešnik“ ako *martalož* a odtiaľ do srbčiny ako *martolož* a *martolos*. V liste zo Žarnovice (1578) máme doloženú zdomácnenú podobu slova: „*Dale ted sem wassym mylostem lyst poslal, skrze toho martaluze...*“ V chotári obce Rejdová v Gemeri (1789) sa spomína dolina *Marataluska*.²⁰⁴ Najdôležitejšie správy o slovanských *martalúzoch* v Uhorsku a na Slovensku obsahujú rozličné výplatné a iné zoznamy (tzv. *deftery*). Mali účasť v administratívnej a poriadkovej službe, v sečianskej posádke bola väčšina *martalúzov* zo severozápadného Bulharska, v drégelskej posádke z r. 1558/1559 bolo z 200 mužov 86 *martalúzov*, veliteľom jednej časti bol Grbač Berennik...

Juhoslovanské obyvateľstvo pracovalo aj v službách vojenských veliteľov, ktorí ho využívali pre jazykovú príbuznosť pri písaní výhražných listov. V liste fil'akovskému hradnému pánovi sa vyskytujú aj dve slová z jazyka južných Slovanov *siromach* – „úbožiak, sirota“ a *junak* – „hrdina, statočný bojovník“. List znie: „*Jestlize nebudete chtiti holdovati a na toto psaní žadnej odpovedi nedate, to verte, syromaczy, že tak schodíte jako Slatina anebo Muotova...*“ a ešte: „*tu naramne škodu cžinili naši junaczi.*“²⁰⁵

Turci využívali bosenské obyvateľstvo aj na vysokých postoch na území so slovanským obyvateľstvom v Uhorsku, pretože lepšie rozumeli domácej mentalite. Bosenského pôvodu bol napr. fil'akovský sandžakbeg Hasan Prodovič. Aj na habsburskej strane zaujala v 16. stor. časť chorvátskeho obyvateľstva významné úradné miesta a vojenské hodnosti, napr. veliteľ Krupiny Krušič, hajtman zvolenského kraja Barbarič a najmä jégerský biskup Verančič.²⁰⁶

²⁰³ KUČEROVÁ K., 1970, *Migrácia srbského, bosenského a chorvátskeho obyvateľstva z Balkánu do strednej Európy v dôsledku tureckých vojen*, str.99

²⁰⁴ BLANÁR V., 1962, *Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine*, str.82

²⁰⁵ ibidem, str.85

²⁰⁶ TEJNIL E., 1969, *K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku*, str.176

9.5. Otázka frazeologických kalkov

M. Odran uverejnil roku 1970 štúdiu o otázke tureckých frazeologických kalkov v balkánskych jazykoch, podľa ktorej sa ich niekoľko prenieslo aj do súčasnej slovenčiny. Žiaľ, výsledky štúdie sa nedajú považovať za relevantné, pretože ide o frazeologizmy prítomné vo väčšine jazykov, bez nutnej turkickej alebo mongolskej väzby.

Dat' slovo – „sľúbiť“. Bulh: *давам дума*, srb: *dati reč*, alb. *jar fjalën*, rum. *a – si da cuvintul*. Osm. tur: *söz vermek*. Vyskytuje sa i v mongolčine: *yr orox*. Tento frazém je však bežný napr. i v angl. „*I give you my word*“, nem. „*jemandem das Wort geben*.“

Nie je hodný päť halierov – „nemá žiadnu cenu“. Bulh: *пет пари не струва*, srb.: *pet pare ne košta*, osm.: *beş para etmemez*.

Oči nechat' – „byť niečím očarený, prekvapený“. Bulh: *останаха му очите*, srb: *ostal esu mu oči*, rum: *a pune ochii*, osm: *gözü kalmak*, tat: *куз алмау*, mong: *нуд улдэн*.

Prísť s prázdnyimi rukami – „bez ničoho“. Bulh: *връща се с празни ръце*, srb: *s praznima rukama*, rum: *cu miinole goale*. Osm. tur.: *eli boş dönme*, tat. *буш кул белэн килу*, mong. *хоосон гар явж ирэх*. Vyskytuje sa naprieč jazykmi, napr. nem. „*mit leeren händen dastehen*“

Udrieť pečiatku – „opečiatkovať“. Bulh. *удрям печат*, srb.: *udariti štambilj*, alb. *godit vulën*. Osm. tur.: *damga vurmak*, tat: *тамга салу*, mong. *тамаг дарах*.

Odran uvádza aj mongolské formy, „*ktoré spolu s turkotatárskymi poukazujú na starý altajský koreň daného jazykového javu*“²⁰⁷ Než o turkickom pôvode by sa však skôr dalo povedať, že tu ide o frazeológiu nezávisle od seba spoločnú pre viacero jazykov.

9.6. Výpožičky z osmanskej turečtiny v slovenčine

Na nasledujúcich stránkach uvádzam výpožičky, ktoré sa dostali do slovenského jazyka z osmanskej turečtiny. Zo zoznamu som vylúčila historizmy viazané na terminológiu súvisiacu výlučne s Osmanskou ríšou, ktoré som spomenula vyššie. Mnoho z uvedených turcizmov sa dochovalo iba v nárečiach a to zvlášť z južných oblastí, najmä

²⁰⁷ ODRAN M., 1970, *K otázke frazeologických kaliek turkotatárskeho pôvodu v balkánskych jazykoch*, str.229

z novohradskej stolice. Nárečové a historické slová uvádzam v prepise podľa SSN a HSSJ. Ako trasneferenčný jazyk tu slúžila maďarčina, juhoslovanské jazyky a v niektorých prípadoch ukrajinčina a rumunčina.

almapánka – „vyprázané jablko“ (Muránska Dlhá Lúka), z maď. a tur. *alma* – „jablko“.

almázia (historický variant *malvázia*) –

1. „sladké víno alebo likér“

Alé si chl'ipňem tej almázie! (Horná Lehota)

2. „niečo príjemne sladké, veľmi dobré“

To jello je priam almázija. (Veľká Maňa)

Historicky: *Kosztowali a užiwali sladkost, almaziu a mannu nebesku...* (1758) *Prášok a zelinu do pálenjho neb almázii namoč...* (1787)

V srbčine *almasija*, turecky *elmasiye* (sufix pre femininum -iyye), prebraté cez arabčinu a gréčtinu. Machek uvádza franc. *malvoisie*.

bagária – „vyrobená hrubá koža na topánky“. Z maď. *bagaria*, z tur. Odkazuje na turk. pomenovanie volžských Bulharov – *bulgari*.²⁰⁸

bagázia – „druh farebného plátna“. Historicky: *Pod pansky czaffrak kupeno bagazie ryffy...* (Likava 1627), z maďarčiny a z turečtiny.

bagandže (nár. varianty: *baganca, baganec, baganča, bagandža*) – „topánky z hrubej kože“. *Bagance zme nosívali už jako dzeci.* (Kúty) *Celú zimu prechodél bez baganców.* (Brezová pod Bradlom)

Historicky: *W gattoch, bogancach, s putamy utiekol...* (Poniky 1786)

bagária – (z tur. a maď.) „vyrobená hrubá koža, juchta“ Hist.: *Sersam na konje czerveney bagarye.* (Lietava 1654), *Kratke czryewemuskie z bagarij...* (Krupina 1721)

bagančoš – „kto nosí stále jedny baganče“

Srbsky *bagana* – „koža od mŕtvonarodeného alebo mladého čierneho jahňata“. Turecky *bağan* – „nedonosené mlád'a, kožica mŕtveho jahňata“.

²⁰⁸ KAKUK Z., 1996, *A Török kor emléke a magyar szókincsben*, str.280

baklažán – „zelenina s jedlými plodmi, baklažán“, rus. *баклажан*, pol. *bakłażan*, srb. *патлиџан*, maď. *padlizsán*, perz. *bádendžán* (بادمجان), ar. *bázendžán* (باذنجان). Do slovenčiny a východoslov. jazykov preniklo pravdepodobne cez turečtinu. Hist.: *Mnohonásobné wonné zelin, gako magoránek, baklažánek, ssalwige.* (1772)

bakšiš – „sprepitné“, do slov. jazykov sa dostalo cez turečtinu a perzštinu, *bachšesš* (بخشش) – „odpustenie, sprepitné“ (inf. *bachšídan* – „odpustiť, prepáčiť, venovať, dať“), maď. *baksis*, tur. *bahşiş*, hist. maď. dochované ešte ako *bachešt* (1694). Hist: *Slušné a dostatečné baktischis prislíbil dati.* (1785).

balta (*baltička*) –

1. „druh rozlične používanej sekery“

Balta je tieš sekera, ale maďarská. (Dolný Kubín)

A teraz udri baltou! (Liptovský Hrádok)

2. „tmavohnedý valčekovitý šúl'ok močiarnej rastliny, pálka“

Hist. : *Baltu aneb sekeru.* (1620) *Ge na neho z baltou a on na mna z sekerou.* (1789)

Maď. *balta*, srb. *balta*, prebraté z tureckého *balta* – „sekera“.

baša(*paša*) – „vysoký osmanský vojenský alebo civilný hodnostár“, tur. *paşa*, maď. *pasa*, *basa* (*buljukbaša*, *čaušbaša*, *harambaša*, *odabaša*). Z tur. *baş* – „hlava“. Hist: *Cisár turecký zavolał na svých vítezoŸ, na slávných bašúv.* (1560) *Kriči k swym wezyrum a bassum.* (1690)

bedelia – „arabský kôň, kobyła“. Osm. *bedewí*, bulh. *bedelia*, srb. *bedevija*.²⁰⁹

Hist.: *Dva Turčané, dva bašové na svých milých bedeliách.* (1596)

beťár (*becár*) – „neposlušný chlapec, huncút, lapaj, šibal, beťár“. *Al'e je to beťár, ten váž Milo!* (Dolná Lehota) *Počkej tí beťár, šak tí ja dám čo pez ňehce!* (Staré Hory) Srb.: *becár* – „slobodný chlapec“; tur. *bekar* – „neženatý, chlapec“. Možné z perz. *bíkár* (كاریب) – „bez práce, nezamestnaný“.

²⁰⁹ ODRAN M., 1969, *Turcizmy v slovenských historických piesňach*, str.138

bičak – „vreckový zatvárací nôž“.

A s tem bičakom zme si ten ražen zastrúhali. (Veľká Lomnica) *Vitáhóv bičag a rospárav mu brucho.* (Šurany). Hist.: *Kupil sem mladencom p. služneho dwa bičzjaky.* (1712)
bičkáš, bičkoš

1. „bitkár, ktorý sa bije vreckovým nožom.“
Šicke trojo bracabul'i veľike bičkoše. (Ratvaj)

2. „nožiar, ktorý zhotovuje bičaky“

Maď. *bicsak*, srb. *bičak*, tur. *biçak* – „nôž“. *Biçmek* – „rezať, krojiť“.

bil'ag – „negatívny príznak, znamenie, pečať“. Hist. – „nástroj na vypaľovanie znakov“

Billaginowe kone značit. (1774)

1. „značka, ciacha“
Každá óca u náz má bilag na boku. (Kameňany)

Frazeolog.: *Každí huncúd má billag na čele.* (Lukáčovce) – „zlo sa pozná samo od seba“

2. „škvrna, fl'ak“
Akí má bilag na košeli. (Rožňava)

bil'agavý – „fl'akatý, so škvrnami“

bil'agovať, bilažiť –

1. „značkovať, označkováť“
Misimo dnes tia óce bilagovač. (Kameňany)

2. obviňovať, očierňovať niekoho

Cez. tur. a maď. *bélyeg* – „zvláštne znamenie, pranie“.

borsuk – „jazvec obyčajný, Meles meles)

Má vraj jezd mazd z borsuka. (Likavka)

Frazeolog.: *Zazerá ani borzok.* – „zle sa dívať, zazeráť, gánit“

Me zmo žil'i tu ako borsuke v d'érach. (Málinec) – „žiť biedne“

borsučí – „jazvečí“

borsučiak –

1. „sadlo z jazveca“
2. „poľovný pes, jazvečík“

Hist.:

1. „jazvec“ – *gezwec, jazwec, borsuk* (1795)
2. „chrček roľný“ – *skrzek, borsuk* (1793)
3. antroponymum: *Ondrej Borsuk* (1625)

Pol. *borsuk*, výraz úplne vytlačil domáce *jaźwiec*. Rus. *бапцык*, tur. *porsuk*, maď. *borz*.

V srbčine sa dochoval domáci výraz *jazavac*.

bosorka – „striga, čarodejnica“.

Hist.: *...bys sa od nich warowal zlodeg, mordár y bosorák. (1755) Mura wiznamenawa bosorky, strigi neb čarodewnice (18. st.).*

Z maď. *boszorkány*, z turk. a čuvaš **basyrkan* – mora, prízrak, uzbek. *bas(e)ryan*. O. Szemerényi uvádza v starogerm. kompozitá, ktoré vyzerajú sémanticky paralelne: *wazzer-vrouwe, wazzer-wīp* – „vodná víla“, resp. *wazzer-quene* – „vodná žena“ ako vplyv maď. *boszorkány*.²¹⁰

brekat' – „kričať bre, bre; pokrikovať“

Hist.: *„Pope, pop!“ na mně Turci brekali swými mečmi fechtující. (1666)*

brekenec – diabol, rarach

Tur. *bre more! bre ğidi.*

bútor –

1. „nábytok“
Vezli bútor, budú d'ieuku vidávaťi (Kokava n. Rimavicou)
2. „podradný nábytok, haraburdie“
Bučori, take stare bečki, šafarňe na muku. (Veký Šariš)

bútorina –

1. „zariadenie domu, nábytok“
2. „poľahnutéhniujúce obilie“

Cez tur. a maď. *bútor*. Z iného koreňa však pochádza už: *bútorit'* – „budiť, vyrušovať zo spánku“ a *butora, butira* – drevená nádoba na mlieko a syr, z nem.

²¹⁰ SZEMERÉNYI O., 1982, *Hungarica I.*, str.404

budzogáň –

1. „kyjak, palica“

Hist.: *Clanam vulgo boczigan accepisset turiec.* (1588) *Matagž s powriezla bozgian mel a tak strigj obhanal.* (1675)

2. „kyjak na jednom konci okovaný slúžiaci ako zbraň; v ozdobnom spracovaní ako symbol moci veliteľa, palcát“

Hist.: *Porucžam panu Martynowu kordowu ssablu z buczeganem menssim.* (1576)

Maď. *buzogány*, hist. doložené ako *bozdugán* (1518). Turkická výpožička, ktorej forma bez *d* je vypožičaná od Kumánov, kdežto forma s *d* bola prinesená osmanskými Turkami. Tur. *boz* – „rozbiť, zničiť“. Szemerényi uvádza možnú spojitosť s iránskym **wadh-s-ra* a ind. **vadh* – „zabit“ a stredoperzskou koncovkou –*agán*. Podľa toho by kumánske *buzgan* predstavovalo formu severoiránskeho **burz(a)gān*.²¹¹

bulava – „budzogáň, palcát“

Hist.: *Geden púzykan neb búlawu.* (1668)

bul'avas – „druh jemného bieleho plátna“

Hist.: *Za bulevas na hlavu sedem grossy.* (1760)

cafrag –

1. „ozdobná prikrývka na koňa, čabraka“

Podprsnjk, podchwostina, cafrag a gine pripravu konske k ozdobe gsu. (1666)

2. „kovová ozdoba na konskom postroji“

3. „puzdro na šípy, tulec“

Hist.: *Tulec na strylki, czaffrag.* (1763)

V slovenských nárečiach došlo k posunu významu:

1. „zdrap, útržok, handry“

Tak som kabá dotrhau, že ostal'i s ňeho iba cafraki. (Pucov)

2. „lacná ozdoba, čačka“

Navešá na seba šeljaké cafrangi jak taká bláznivá! (Veľká Maňa)

²¹¹ ibidem, str.393-394

3. „nepoužívané, vyradené veci, rárohy“

Už sa tolko strojím, že tie staré cafrangi s povala poodvážím. (Veľká Maňa)

Z tur. cez maď. *csaprag, cafrang* – „strapkanie, lokňa“.

čajka – „lod'ka, člnok“

Hist.: *Na čagkach a na ssiffech lidu po Dunagj se bylo pustilo.* (1602) Z tur.

čemer –

1. „choroba ľudí i zvierat spôsobená zrážaním krvi“

Tak sa s chuci najedól, až dostal čemer. (Papradno)

2. „neurčitá zlá sila, parom“

Dze ce čemer ňeše?! (Studenec)

3. expr. „čelo“

Skoro son si šemer rozbiu o futro... (Kokava n. Rimavicou)

Frazeolog.: *Popukau som čemere tomu galganovi.* (Martin n. Žitavou) – „ale som mu ukázal, vybil som ho“.

Srb. *čemer* – „horkosť, žiaľ“. Tur. *čemerli* – „horko, žalostne“.

čibuk – „druh fajky“

Fajki buli trojaké – fajka klučka, fajka z vasrsokom a fajka čibuk. (Dolná Súča)

Srb. *čibuk*, tur. *çubuk*.

čiriš (*čiris, čiriz, čil'íz*) – „obuvnícke lepidlo“

Čižmár kúpiu kilo čirisu. (Tekovské Trst'any)

čirizár – „nešikovný obuvník“

čirizovat' – „lepiť kožu“

Srb. *čiriš*, tur. *çiriş*.

čižma – „druh vysokej obuvi“

Hist.: *Poslal som dwa pary czyzyem.* (1647)

čižmár – „povolanie, výrobca obuvi“; antroponymum doložené už 1597: *Mathusse*

Czižmara Martin

srb. *čizma*, maď. – *csizma*, doložené už roku 1492 ako *chyzma*.²¹² Tur. *çizme*.

čomacha, *čomach* – „tyč so skrútenou handrou na konci, používa sa na vytieranie dna pece, na hasenie“

srb. *čomaga*, tur. vulg. *çomak*, kniž. *çokmak*

čorba – „polievka“

čorbat' – „hltavo jest“

Čorbe to do sebä, hladoš! (Prosné) PB

srb. *čorba*, tur. *çorba*, *şorba*, slovin. *šúrbá* - „voda, v ktorej sa varí mäso“, perzs. *šurbá* – „voda, ktorá sa získava varením mäsa“; *šorb* (شرب) – pitie, *šurbat* (شربت) – sirup.

čugaňa, *džugana* – „hrubá hrčovitá palica obyčajne na podopieranie“

Tu so mau čugaňu, a už ej ňejest. (Dulice)

tur. *çögen*, *çevgen*, perzs. *čougán* (چوگان) – „pálka, palica“.

čevapčiči – „druh mäsového jedla“

srb. *ćevap*, *ćebap* – špeciálne varené mäso, tur. *kebab*, ar. *kábáb*

d'aur – „hanlivé pomenovanie kresťanov“

Hist.: *Ti prekliati gauri.* (17. st.) *Dovézel pannu a s ňú aj jaueruv ňekolik.* (1785)

dolomán – „dlhší kabát zdobený šnúrami“

Hist.: *Zamatowi czerny doloman.* (1576)

maď. *dolmány*, z tur. *dolama*. Rozšírený aj do iných jazykov: srb. *dolama*, alb. *dolloma*, rum. *dulamă*, fr. *dolman*, nem. *Dolman*...

diván, *diváň* –

1. „druh nízkej pohovky“
2. najvyššia osmanská štátna rada

Hist. : *Palác, w kteremžto se dywan držjawa.* (1786)

²¹² KAKUK Z., 1996, *A Török kor emléke a magyar szókincsben*, str.283

dohán (*doháň, duhan*) – „tabak“

Kúb mi dva paklíki dohánu! (Beša)

Frazeolog. *Ľestád' aňi fajku dohánu.* (Rim. Píla) – „za nič nestát“

dohánový lístok – „druh výšivky na košeli“

dohánčak, duhandžak, duhanžak – „vrecko, mešec na tabak“

maď. *dohány*, tur. *duhan*, ar. *duhhān*

donalma – „veselosť, zábava“

Hist.: *Prez niekoľik dní trvalo donalma po celój Tripolisi; donalma: obecné rozweseluwáňý.* (1785)

findža – „hrnček“

Starí majster ved'eu robot' findže. (Pukanec) *Dajce mitri fiňdže ml'ika!* (Lipany)

Hist.: Z findží krištálových kávu popíjala (17. st.)

srb. *findžán*, tur. *fincan*, ar. *fiňgán*, perzs. *fendžán* (فنجان) – „šálka“

gajdy –

1. „hudobný nástroj z koženého mecha s piskorom a hukom!“

2. „kováčske mechy!“

3. „niečo objemné, vyduté“

Nažrali sa husi, až také gajdi mali. (Trstie)

4. „druh vzorky na výšivke“

5. „obnosené vyt'ahané oblečenie, odstávajúca, vyt'ahaná časť odevu“

6. „prezývka neupravenej, rozgajdanej ženy“

Aňi sa ňezakáše tá gájda! (Staré Hory)

Pravdepodob. z tur. *gayda*, srb. *gajde*.

hača –

1. „mlád'a kobyly, žriebä“

Na takom hačati buďež robiť? (Podbiel)

2. „mladá kobyly“

3. „mladá silná, pochabá žena“
Ešte aj papulu otváraj, ti hača! (Ludanice)
4. slabý, zle chovaný, biedny kôň
Čo bi len na takých hačách uvézél! (Bošáca)

Hist.: Kobyly aneb haceta. (1786)

hajde (*hajda, hajdy*) –

1. „pobádanie vo význame pod', pod'me, hybaj!“
Ráno si vipije ostrého a hajde do roboti. (Návojevce)
2. „naznačuje náhly pohyb preč“
Naraz hajde, ňebolo ho väcej. (Podbiel)

hajdamák – „privandrovalec, pobehaj“

srb. *hajde! hájdemo! ájde!* tur. *hayde! haydi!*

hajduk, hajdúch –

1. „panský alebo mestský ozbrojený strážnik“
2. „obecný sluha“
3. „lesný hájnik“
4. „pastier oviec, valach“
5. „druh mužského tanca“

Hist.: Haydussy wsaly 3 klusy a dwuch wolow. (1605)

hajduchovať –

1. „tancovať odzemok“
2. „povrchne, ledabolo vykonávať robotu“
To ňie je poriadna robota, vet' to len hajduchuje. (Košťany n. Tur.)

srb. *hajduk*, tur. *haydud, daydut*, maď. *haydúk*, slovin. *hajduk* – „ozbrojenec, vojak, sluha“

hambár –

1. „komora na obilie“
Jaredz mámo v hambári. (Kosiha)
2. „veľká drevená debna na obilie“
F komore sú hambáre na zbožia. (Tlmače)

maď. *hombár*, tur. *ambar*, novogr. (αμπαρι), z perz. *ambár* (امبار) – „sklad, zásoba“

chasen (*chosen, chason, chašen, chasent*) – „úžitok, zisk, osoh“

Na čo bi si šieu, ke žádni chasent s teho nemáš. (Dolná Lehota)

Frazeolog.: *Nerop škodu, koj nerobíš chasen!* (Nandraž) – „radšej nerob nič“

Škoda s chasnom chodzí. (Bošáca) – „pri zisku sú aj straty“

Hist.: *Od nych aby freymarky odkupowaly, aby tim wsseczkym mesu chasen mohol bity.* (1610)

choslivý – „užitočný“

chosniť – „osožiť, pospievať“

chosnovaný, vychasnovaný – „použitý“

srb. *hasna*, tur. *hasna*, ar. *hasnā* – „šťastne, dobrá vec“, perz. *hosn* (حسن) – „dobro, prospech“

handákat' – „volať, kričať „handa, handa“, hajde“

Hist.: Tatári na mně padli nemilostní, hrozným křikem handakajíc. (1666)

ibrik – „nádoba na varenie čiernej kávy“

Hist.: Ibrych na kavé medeny. (1737)

srb: *ibrik*, tur. *ibrik*, ar. *ibríq*, pers. *abríz* (*áb* – „voda“, *ríchtan* – „liat', sypať“)

jatagán – „orientálna sečná a bodná zbraň“

Hist.: Hattagan svůj vitrhnuł. (1785)

srb. *jatagan*, tur. *yatağan*

kabaňa – „vrchný zimný kabát, plášť z hrubého domáceho súkna“

Hist.: *Gednu širicu, gednu kabanicu, dolman aneb kabanyu.* (1686)

V nárečiach prenesený význam:

1. „časť ľudového zimného odevu, zimný kabát z domáceho súkna“
2. „dlhá detská košeľa z plátna“

Kabanu nosievali malie d'eti, kím nězačali chod'id' do školi. (Hliník n. Hronom)

kabaničiar, kabanka z tur. *kabā* – plášť.

kabát – „vrchná časť odevu, kabát“

Hist.: *Dala ssubu, kabat.* (1482)

Kabaty barchanowe. (1555)

Fraz.: *prevracať, obracať kábat* – „meniť presvedčenie“, *podľa kabáta* – „podľa toho, ako je oblečeny, podľa majetku“, *vyprášiť niekomu kabát* – „zbiť ho“, *bližšia košel'a ako kabat* – „vlastné záujmy sú prednejšie než cudzie“.

Odvodené slová: *kabátec, kabátisko, kabátik, kabátina, kabátnik, kabátoš* – „kto nosí kabáty mestského, panského strihu“

kaftan – „dlhý plášť, súčasť orientálneho ľudového al. ceremoniálneho odevu“

Hist.: Ze ssiat wzala kaptan wiczpawani. (1623) Wiwolil sobe kawtánek swatého Pawla. (1764) – „vstúpil do rehole pavlínov“

kaftaník – „kto nosí alebo vyrába kaftan“

srb. *kaftan*, maď. *kaftán*, tur. *kaftan*, perzs. *haftan*

kalavus – „sprievodca“; turk. *kilavuz*, turkm. *gylavyz*, tat. *kolavyz* – vedúci; osmanská forma spojením koreňov *kulak* – „ucho“ a *ağyz* – „ústa.“

Hist.: „...jeden hlavný kalavus takto jest povedel...“ (1596)²¹³

kalpak – „vysoká husárska čiapka s kožušinovou obrubou“

Doňedávna plat'ili bojňickému prepoštovi každoročne dva zlati na kalpak. (Prievidza)

Hist.: *Wherske kalpagi ze zeleného hodbawneho sukna.* (1689)

kolpačok – „vysoká čiapka“

srb. *kalpak*, maď. *kalpag*, tur. *kalpak*, tatar. *kalpaği*.

kančúh, *kančucha*, *kančug* – „bič z remencov, korbáč“

Zeber voláki kančúh a vimlát' to rad-radom! (Chocholná)

Hist.: *Dal gich bit kančugom.* (1693)

Cez tur. a maď. *kancsuka*.

Súvisí *kančúl* – „papek na dorážanie ovocia“.

²¹³ ODRAN M., 1969, Turcizmy v slovenských historických piesňach, str.139

kamuka – „druh tkaniny“

Hist.: Kupil sem rjiff kamvky. (1636)

kantár – „časť konského postroja vkladaná na hlavy“

Čagat. *kantar* – „kratke opraty“, tur. *kantarma* – „udidlo“, maď. *kantar*: Iná etymologická teória uvádza pôvod lat. *cantherium* (tam z gr.).

kapura – „vráta na stodole, pri vchode do dvora“

Zavri kapuru, žebi huší ňevišli z dvorca! (Dlhá Lúka)

kapurka – „malá brána, dvierka, bránička“

káva – „nápoj z kávových zŕn *Coffea*“

1. semená kávovníka arabského

Hist.: Truhlu, w kterege kawe. (1689)

2. nápoj z pražených kávových zŕn

Hist.: Kanwyczku, co kawe turecku wary. (1689)

kávový – „tmavohnedý; viažúci sa ku káve“

tur. *kahve*, ar. *qahve*

kefa – „nástroj zo štetín používaný na čistenie, drhnutie, leštenie“

Fraz.: *Driame sa mi ani f kefe*. (Revúca) – „veľmi som ospalý“. *Spíž ani kefa*. (Kameňany

Revúca) – „spíš tvrdo, hlboko“

Odvodené slová: kefár, kefička, kefovať

Srb. *kefa*, tur. *kefe*.

kepeň – „súkenný dlhý vrchný plášť do nepriaznivého počasia“

Hist.: *Desstowny plast aneb kepen*. (1629)

kepienok, kepienček

kepenkiria – „vrchné kňazské rúcho“

Fraz.: *robiť niečo pod kepienkom* – „robiť pod pláštikom, tajne“; *Kďiž v panňe láska*

vibúkla, on svůj kepenek prevrátil. (1785) – „zmenil postoj“

Z maď. *köpönyeg*, z turk. *kepänäk* – „pelerína“, kirg. *kebanak*.

kindžal, handžár – „bodná a sečná zbraň podobná zakrivenému meču“

Hist.: *Hanzar strjbrny*. (Lietava 1654)

srb. *handžar*; tur. *hançer*; ar. *hanğär*; perzs. *handžer*

kopíl' (*kopiliak, kopilec*) – „nemanželské dieťa všeobecne, nadávka“

Dva roki v mesce služela a sebe okrem teho kopil'a ñidž ñepriñesla. (Veľký Šariš)

Srb. *kopíle*; tur. *kahpe oğlu*, vulg. *kahpoğlu* – „kurvin syn“ (*oğul* – „syn“)

korbáč–

1. „druh pastierskeho biča z remeňa“

Ale ho zráfal s tim korbášom! (Kameňany)

Hist.: *Bude trestan korbačzom*. (1556)

2. „veľkonočný šibák z vřbového prútia“

3. „pletenec z konopných vláken“

4. „jedlo upečené z tenkých pramienkov syra“

5. „plodonosný viničný prút“

Odvođené slová: *korbáčik, korbačiar, korbáčnik, korbáčnisko, korbáčovat'*

Fraz.: *Žiaden korbáč tieňa sa nechytí* – „trestať možno iba chyteného“

Srb. *korbáš*; tur. *kirbaç*.

kamašl'a (*kamašlička, gamaša*) –

1. „doplňok zväčša mužskej obuvi z plsti, kože na členky alebo lýtka“

2. „úzky pás látky na ovíjanie lýtok, omotka“

3. „topánka“

Srb. *kumaš* – „druh zvinutého plátna“, tur. *kumaş*; ar. *qumáš*. Tur. *kumaşli* – „zvinutý“.

lul'a – „fajka“

Zapálin si lul'u. (Prievidza)

Srb. *lula*; tur. *lüle*; perzs. *lúle* (لوله) – fajka

maslanka, maslak – „druh nápoja“; maď. *maszлак*, rum. *maslag*, osm. *maslyk*, ar. *maslúk* – „sladký ovocný nápoj“

Hist.: ...*Turci predce šturmovali, junákom maslaku dali, by silného srdce byli...* (1596)

oldomáš (nárečové varianty: *aldomáš, aldamáš, audomáša, odomáš, uldomáš, udomáš*) –

1. „pijatika, pohostenie po skončení spoločnej práce (žatvy, okopávania, párania peria), pri kúpe, pri prvom podkúvaní koňa...“

Mažež zaplatid aldomáš. (Slavošovce)

A tak o tem aldamáši išie u s nama ten Rudi tancovat a neved'eu. (Mokrý Háj)

2. „kováčsky poplatok za to, aby mohol učeň majstrovi tykať“

Odvožené slová: *oldomášik, oldomášovať* – „zapíjať, oslavovať ukončenie spoločnej práce“

V srbčine *aldúmaš* – „pohostenie po dobre urobenej kúpe, sprepitné“. Z tureckého *aldim, akçesi, aldim* – 1. os. Sg perf od *almak* – „kúpiť“.

orgován – kríkovitá kvitnúca rastlina

tur. *erguvan*, srb. *jorgovan*

pačmag, pačmaga – „ľahká kožená šnurovacía obuv podobná sandálom“

Hist.: *Gedny paczmaghy czerwene, gedna šabla pozlatysta.* (1613)

Maď. *pacsmag*, srb. *pašmaga, bašmaga*, tur. *bašmak, pašmak*, rum. *pašmác*, novogr.

πασουμακι

Do slovenských nárečí slovo preniklo ešte v homonymných prenesených významoch:

1. „palička s kúskom remeňa na zabíjanie múch“
2. „kus zošitej látky v podobe štetca na namáčanie švíkov“
3. pejor. „naničhodník, papľuh, pačrev“

To len takí pačmag mahe spravič! (Kameňany) *Ľadže, aká pačmaga zasa je tu!*

(Chlebnice)

Fraz.: *Na čertovom kolese nakrútená pačmaga* – „veľká potvora“

pajtáš –

1. „kamarát, priateľ“

Mav som na vojne jenného pajtáša. (Lipová)

2. „huncút, šarvanec, daromný, lenivý človek“

Takí pajtáš, celí deň ničd nerobí. (Košťany n. Tur.)

3. „frajer, milenec“

Má uš pajtáša. (Staré Hory)

Hist.: S Diossy Laszlovom dobry paitassj biwaly. (1745)

pajtáška – „priateľka, známa“

pajtášiť sa – „kamarátiť sa“

srb. *pajdaš*, maď. *pajtás*, tur. *paytaş*

paloš –

1. „šabl'a, meč“

Zbrojnoš vitrhne paloš a bác po medved'ovi! (Králiky)

2. ostrúhaný konár slúžiaci ako ražeň

Napichli slaňinu na paloš. (Zázrivá)

Fraz.: *Ma jazyk jak paloš.* (Studenec) – „má ostrý jazyk, je drzý“

Hist.: *Urozenemu panu Janowy Okoličanskemu (porúčam) naglepšeho kone z šablów pozlatitow y s palošem stribrnym.* (1603)

Hist. ľud. pieseň: *Jánošík, Jánošík, kdeže twúj palošík...* (1781)

srb. *paloš*, *pslošina*, *pala* – „šabl'a, krátky široký meč“, tur. *pala* – „meč“

pamuka (*pamok, pamuk, pamút*) –

1. „bavlnená priadza“

S teho bieleho pamoku si uhakľujem svéder. (Dolná Lehota)

2. „bavlnená, obyčajná farebná nit“

Po vojne nebolo dostad' aňi pamuk, aňi merkón, tak sa prestalo aj višívať.

(Prochot)

Hist.: *Geden turecky hantuch okolo tkany s pamukom.* (1625)

pamukový – *Chlapi čez leto chod'ili v gat'iech pamukovech.* (Čelovce)

pamukovica – „domáce bavlnené plátno“

pamutka – „veľká ozdobná šatka z pamuku“

srb. *pamuk*, tur. *pamuk*, *pambuk*, perzs. *panbe* (پانبه) – „bavlna“

papuča –

1. „druh ľahkej domácej obuvi“
Papuče sa nosili doma večer. (Liptovský Hrádok)
2. „druh teplej obuvi so súkna s prešivanou podošvou, súkenné čižmy“
3. „dolná časť nohy zvierat, chodidlo“
Hus má papuču aj kačena. (Kunov)
4. „predmet pripomínajúci podobou a funkciou papuču“
 - a) spodná časť podpery na posteli
 - b) podkova pre kravu alebo koňa
 - c) podložka pod kolesá mláťačky a parného stroja
 - d) chránič kolesa
 - e) zaoblený klátik pri kolese, časť hamovky
5. „železné časti (zuby, nože, motyčky) poľnohospodárskeho náradia na kyprenie pôdy“
6. „kľuka na voze, na ktorú upevňujú svorňom váhy“
7. „krátka hrada medzi roštom a stĺpom, ktorý podopiera rošt v strede stodoly“
8. „názov rastliny“
Husí papuča – „archangelika lekárska“ (*Archangelica officinalis*)
9. „sorta bielej fazule“
Z papučoch še vari pol'ifka. (Veľký Slivník)
10. „nadávka“

Hist.: *Gedny papucze s kapczamy, dwa pary starych papuczy.* (1630)

Fraz.: *Ulapil miesto ribi staru papuču.* (Sečovce) – „nič nechtyl“

Nadúvá sa jak papuča a z nikím ništ. (Šípkové) – „je pyšný“

Je okadzení cigánčinú papučú. (Bošáca) – „má šťastie“

Ďe žena nosí klobúk, tam je muš pot papučou. (Mošovce) – „žena rozkazuje mužovi“

Papuče pýtajú jest' – „topánky sú roztrhané“

V papucach utracat, potom bosim zustat sluzi k welkej lechкости (1652) – troviť z mála, prísť na mizinu

papučiar – „obuvník vyrábajúci papuče“, „zlý, nekvalitný obuvník“

papučka, papučok –

1. „malá papuča“
2. „súkenné chrániče na obuv v zime“
3. „stúpadlo na konci páky strúhacej stolice“
4. „hospodárske náradie na kyprenie, čistenie a zrovnávanie pôdy“
5. „omotaný koniec paličky, ktorou sa udiera na struny cimbalu“
6. „rastlina záhrad i horských lúk, bot. prilbica (Aconitum)“
7. „lesná rastlina z čeľade vstavačovitých bot. črievičník papučkový (Cypripedium calceolus)“

papučovať – „skyprovať pôdu na jar špeciálnym hospodárskym náradím, papučami“
srb. *papuča*, maď. *papucs*, tur. *papuç, pabuç*, novogr. *παπουτσι*, perz. *پاپوش*
(pušídán; دن‌پوش – pokryť)

parducha, perducha – „perina, posteľná bielizeň, prikrývka“

Vezmi si parduchi a choď mi hed z domu! (Revúčka)

srb. *perde*, tur. *perde*, pers. *pardá*

surma – „starý hudobný dychový nástroj, trúba, poľnica, surmita“

Hist.: Bubenici a trubači, do harczu trubicy, trub a surm opakowanj(m) zwukem a bubnuw hrmotem, k rychlosty pobizegi. (1666)

tur. *surna*, perzsky *sornā* (سرنه) - „hoboj“

Ďalšími derivatmi sú: *surmia* – „poplach, zhon“; *surmita* – „1. trúbka, poľnica 2. zastar.

zhon, zmatok“; *surmovat'* – „1. trúbiť na surme 2. kniž. lomoziť; pren. burcovať“;

surmovka obyčajná – „morský slimák s hrubou ulitou, Buccinum undatum“²¹⁴

šabl'a, šablica –

1. „sečná a bodná zbraň s ostrím na jednej strune“

Hist. *Mezy dieli przed stanem stali (vojaci), vssakzkromie tesakov aneb ssablicz zadne zbrogi nemieli* (1542)

²¹⁴ KROUPOVÁ M., 2001, *Lexikálne turkizme v poľštine a v slovenčine*, str.61

2. „ihlička“

hist. *Co ja klobouky z vysoku špici, hrozne vyčesi, proštipnem šavlici* (1751)

Odvodeniny: *šabl'ový, šabiel'ka, šablenka, šablička, šabl'ovat', šabl'atáš, šabl'atašol', šabl'ataša, šabl'ataška, šabl'atarš, šabliatuš* – „puzdro na šabl'u, pošva“

Možná výpožička z nem. *Säbel*, ale môže mať pôvod v turkických jazykoch, predpokladá sa, že turk. *sap, sab* – „rukoväť“, kirk. *sapy* – „šabl'a“, maď. *szablya*

šarkan – „rozprávková obluda majúca podobu okrídeleného jaštera, drak“

Hist.: *Sarkan samjm dichanjm zabjga*. (1666)

Antiproponymum: *Stanislaw SSarkan* (1540)

z maď. *szárkány* a z tur.

šiator – „skladací príbytok, prístrešie, stánok, stan“

Hist.: *Tri krásne šátry roztáhli jsou tam v širokém poli*. (1549)

maď. *sátor*, tur. *çadır, şatır*, kirk. *šatyr*, perzs. *čádor* (چادر)

taliga – „dvojkoľesový vozík, kára“

Hist.: *Nenj to hnedkj wuz, co geden kun west muž, taliga gmeno geho*. (1652)

maď. *taliga*, tur. *talika*, slovo najpravdepodobnejšie orient. pôvodu

turban – „pokrievka hlavy“, z tur. *tülbend*, z perz. *bandan* – „viazať“. Z rovnakého koreňa pochádza i *tulipán*, franc. *tulipe*, nem. *Tulpe*, od 16. storočia.

zobon – „vrchná časť odevu, kabátec, kabát“

Hist.: *Zobon turecki deputowal se mlademu Michaelowu Pecsicherowu jakožto syrote*. (1691)

z maď. *zubbony*, tur. *zubün*, rum. *zăbun*

10. Valašská kolonizácia (14.-17.st.)

Malý, nie však zanedbateľný vplyv na slovenskú lexiku mala aj valašská kolonizácia. Pre našu prácu je dôležitá najmä z hľadiska transaferenčných jazykov, keďže prostredníctvom rumunčiny a ukrajinčiny preniklo do slovenskej slovnej zásoby niekoľko turkických lexémov.

Valašskou kolonizáciou nazývame príchod ukrajinského a rumunského obyvateľstva do vyludnených oblastí severného Slovenska podľa tzv. valašského osídľovacieho práva. Osídľovanie na valašskom práve prinášalo zmenu krajiny – využívanie vysoko položených horských lúk, lesov a pasienkov. Valasi sa venovali pastierstvu či strážnej službe pre zemepánov. Rozširovali a kultivovali pôdu a zakladali nové osady, najmä v okolí Myjavy a Brezovej.²¹⁵ Do slovenskej lexiky tak prenikli termíny z oblasti pastierstva (bryndza, buroň, demikát – „syrová polievka s calebom“, geleta, grapa, grúň, kuľastra). Z turckej slovnej zásoby to boli slová:

kalika – „jedinec s väčšou telesnou chybou, mrzák“

Hist.: *Abi len kalika nezostal y otec, do ussu cosi se mu stalo, dobre nepočuge.* (1762)
zkaličit', dokaličit' – „poškodiť“.

Z turk. *kalik* – „neúplný, nedostatočný“, preniklo cez ukraj. *kalika*. *Kaliki perechožije* – „potulní speváci“, je možné, že prenikli i na územie Slovenska.

kobza – „strunový hud. nástroj“

Hist.: *Struny kobzdybrnkadlem bite biwagj.* (1666)

V nárečiach viacero homonymných významov:

1. „nástroj na zvíjanie priadze“
2. „odrastené dievča s neuváženým správaním“
3. „žena alebo dievča pochybných mravov“
4. „stará dievka“

Z turk. *kopuz*, prevzaté cez ukr. *kobza*, maď. *koboz* – „lutna, lýra“.

Kobza sa našlo v antroponyme už 1498 – Johanne Kobzda.²¹⁶

²¹⁵ *Dejiny Slovenska II*, 1987, str.103

²¹⁶ KOPECKÁ, M., LALIKOVÁ, T. a kol., 2011, *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*, str.51

lokša - „druh jedla zo zemiakového cesta, usmažený osúch“

Hist.: *Lokssa smažena pod kuracizinu* (1670)

Tur. *lakše*, perzs. *lakče*, prebraté cez ukr. *lokša*. V juhoslovanských jaz. bez zastúpenia.

salaš - „drevená ohrada pre ovce počas pobytu na horských pasienkoch; koliba pre valacha a baču“

Hist.: *Propter suspitionem despolationis tuguriorum eorum vulgo szalas et ablatione casei captus est.* (1582)

Pren. (*Ježiško*) *ti take primi nas na twug wečni salass.* (18. st.) - „do neba“

salašový, salašný - „týkajúci sa salaša“

Slovo známe od 15. storočia, pol. *szalasz* - „stan, búda“, maď. *szallas* - „bivak, bývanie“, tur. *salaş*, azerb. *šalaş*. Patrí do pastierskej kultúry, preniklo k nám valašskou kolonizáciou.

11. Turcizmy v slovenskej historickej literatúre

Dejinná udalosť tureckého vpádu na územie Slovenska našla svoju reflexiu aj v literatúre. Dialo sa tak takmer okamžite, keď len niekoľko rokov po odohratí významných bitiek vznikajú historické piesne a v svedectvách literátov sú zaznamenané opisy tureckého panstva (Š. Pilárik). Tureckú tematiku následne nachádzame v slovenskej literatúre v rôznych žánroch takmer nepretržite - v ľudových piesňach, baladách a napokon v beletrii 18. a najmä 19. storočia, kde došlo „revitalizácií“ turcizmov, keďže autori sa venovali vlasteneckým námetom z histórie.

11.1 Reflexie osmanskej okupácie v historických piesňach

Prvú reflexiu osmanskej okupácie nachádzame v historických piesňach, ktoré vznikli ako nový typ literatúry reagujúci na idey v 15. storočí, keď v slovenskej literatúre zaniká latinský cirkevný hymnus. Historické piesne vznikali ako najpríhodnejší dobový výraz, podobný protestantskej lyrike. Označenie „pieseň“ je v tomto prípade výstižné, pretože dochované texty o tureckých bojoch sa skutočne spievali, o čom svedčí napr. hudobný záznam k *Písni o zámku muránském* a to, že väčšina zápisov piesní sa našla v starých

kancionáloch. Napríklad len štúrovský básnik *Samo Chalupka* (1812-1883) uvádza, že v Jelšavskej Teplici sa našiel Lutherov katechizmus a v ňom i niekoľko duchovných a svetských piesní venujúcich sa aj tureckej tematike.²¹⁷ Literárne pamiatky s tureckou tematikou 15.-18. storočia by sa dali rozdeliť zhruba do troch oblastí:

1. piesne inšpirované individuálnym zážitkom alebo dojomom, najčastejšie tragického charakteru
2. piesne oslavujúce vojvodcov vyznamenaných v boji s Turkami: M. Zrínsky, J. Huňady...
3. piesne ospevujúce historické udalosti, najčastejšie bitky (Moháč, Szigetvár) alebo obliehanie hradov (Muráň, Divín)...

Prvá z historických piesní, ktorá sa viaže bezprostredne na udalosti moháčskej katastrofy, je *Píseň o bitve moháčské* (1526), známej pod názvom *O krále Ludvíka porážce*. Skladba je historickým dokumentom udalostí, jej autorom bol pravdepodobne priamy účastník bitky. V skladbe sa opisuje priebeh boja a bezprostredné dôsledky porážky. Turci sú tam všeobecne nazývaní ako „pohania“:

*„Leta Páne tisícého
petisého dvacateho šestého
stalo se jest mnoho zlého
za krále Ludvíka mladého.*

*Pohané byli povstali,
škody veliké delali,
města, zamky dobyli,
Uhorskou zem hubili.“²¹⁸*

Z historických piesní o boji proti Turkom je umelecky najvyspelejšia *Píseň o Sigetském zámku*, datovaná rokom 1566. Ďalšie historické piesne, ktoré sa tematicky viažu na boj proti Turkom, ospevujú dobýjanie niektorých zámkov na slovensko-maďarskom pomedzí. Sú to *Píseň o některých zámkoch*, *O Modrom Kameni*, *Divíne a Zvolene* (1596),²¹⁹ alebo *Píseň o Nových Zámkoch* (1663). O útrapách Uhorska hovorí

²¹⁷ CHALUPKA S., 1952, *Básnické dílo*, str.166

²¹⁸ BRTÁŇ R., 1953, *Historické píesne*, str.51

²¹⁹ BRTÁŇ R., 1953, *Historické píesne*, str.21

aj *Píseň o bídné Uherské krajině* (1597). Jazykom týchto piesní je biblická čeština, ktorá prevládala v slovenských evanjelických kruhoch ako kultúrny jazyk. Väčšina piesní vznikla v 16. storočí, ale ich dochované rukopisy pochádzajú až z 19. storočia.

V 17. storočí preniká do historických piesní moment osamotenosti a predtým neznáma črta fatalizmu a rezignácie, prechádzajúcej často až do žalospevu.²²⁰ Vo viacerých baladách nachádzame aj kritiku súdobej politickej scény, kde sa okrem odporu voči tureckej okupácii objavuje aj kritika habsburského dvora, pričom rakúsku štátnu moc vyjadruje pojem *Nemec* (napr. „*Němce tyrany*“ v básni Myjava a kozáci).

Turcizmom v slovenských historických piesňach sa venoval M. Odran. Podľa jeho štúdie (1969) nachádzame v historických piesňach tieto termíny:²²¹

baša – „paša“; prvý raz sa vyskytuje v *Písni o dvou uherských panoch a tureckého cisare dceri* (1460): „...neb často bašove cisare prosili...“; *Píseň o Jágri* (1596): „...pred ním stojá dva Turčané, dva bašové...“

bedelia – „kôň, kobyľa“. *Píseň o Modrom Kameni*: „...dva bašové na svých milých bedeliách...“

findža – „šálka na kávu“. V *Piesni o Zvolenskej richtárke* z konca 16. storočia: „Ved' by si ty bola hladu netrpela, z findží krištálových kávu popíjala...“

halla – „Alah“. So slovenskou formou *halla* sa stretávame v *Písni o Sigetském zámku* z roku 1596: „...halla aby volal...“

hárem – vyskytuje sa v *Piesni o Zvolenskej richtárke*: „...lepší je ten Dunaj než hárem Turecký...“

janičár/jančár – *Píseň o Jágri* (1596): „...janičári, co jsu učinili...“; Alžbeta Bátorová v *Čachticiach* (1610): „A keď budú Turci Belgrad dobývati, zabijem jančara, vezmem paloš zlatý...“; *Pieseň o Nových Zámkoch* (1663): „Janičárů i Turků mnoho jsu pobili...“

kalavus – „sprievodca“; *Píseň o Jágri* (1596): „...jeden hlavný kalavus takto jest povedel...“

²²⁰ ibidem, str.25

²²¹ ODRAN M., 1969, *Turcizmy v slovenských historických piesňach*, str.137-141

kapuš baša – „veliteľ stráže pri dvoroch sultánov a pašov“, *Píseň o Sigetském zámku* (1566): „...Soliman sa nahneval kapuš bašu pozval...“

karbáč, korbáč – *Píseň o Jágri* (1596): „...janičári co jsou učinili karbačmi švihali...“

maslanka, maslak – „druh nápoja“; *Píseň o Modrom Kameni* (1596): „...Turci predce šturmovali, junákom maslaku dali, by silného srdce byli...“

Mechmet – „Mohamed“; *Píseň o Sigetském zámku* (1566): „...Mechmet bašu zavolat dal...“

paloš – „zakrivený nôž“; *Alžbeta Batorová v Čachticiach* (1610): „A keď budú Turci Belgrad dobývati, ... zabijem ja bašu vezmem paloš zlatý...“

Soliman – „meno tureckého sultána Süleymana“ ; *Píseň o Sigetském zámku* (1566): „...pyšny Soliman, císař lidu tureckého...“

šator – „šiator, stan“; *Píseň o Sigetském zámku* (1566): „...cisaruv šator zmizel...“; *Píseň o Jágri* (1596): „šatory vytiahli na jagerskom poli...“

Tatár – Pieseň z konca 16. storočia: „Turek, Tatár ukrutný...“

Najstaršie je použitie slova „Turek, turecký“, nachádzame ho už v *Písni o dvouch uherskych panoch a tureckeho cisare dceri* z roku 1460.

11.2. Turcizmy v slovenských ľudových baladách

Turecké motívy ďalej nachádzame aj v ľudových baladách, napríklad v skladbe o Kataríne, dcére tureckého mýtnika, ktorá si radšej volí smrť utopením než manželstvo s Turkom, ktoré jej pripravili rodičia.²²² Svojím dramatickým koncom a nárekom starej Turkyne nad mŕtvou nevestou patrí k najkrajším exemplárom súdobej slovenskej lyriky.

²²² Pasáž, keď rybári hľadajú stratenú dievčinu v Dunaji je rozvitá mimoriadne poeticky: *Jeden raz zatiahli./ rybečku vytiahli./ Oj, nie je to ryba/ môjmu srdcu lúba./ Druhý raz zatiahli./ rybečku vytiahli./ Oj, nie je to ryba/ môjmu srdcu lúba./ Tretí raz zatiahli, rybečku vytiahli./ Toto je tá ryba/ môjmu srdcu lúba.* In: BRTÁŇ, 1953, *Historické piesne*, str. 29

Podobne je dramaticky vykreslená aj balada o dvoch súrodencoch Šudy Katarínke a Ludy Tomášikovi. Hrdinovia oboch balád si radšej volia smrť ako život v Osmanskej ríši, Turecko je tu zosobnením negatívnej, pohanskej zeme.²²³

Zvláštnym sujetom prekvapuje aj balada *Píseň o dvoch uhorských pánoch a tureckého cisare dceri*. Hovorí o dvoch uhorských veľmožoch Hadmázim a Siládim, ktorí sa dostali do zajatia v Konštantípoľe. Obom sa podarí ujsť, no so zápletkou, že sa do nich zamiluje sultánova dcéra, o ktorej ruku potom medzi sebou zápasia. Je to vlastne jediný rytiersky epos v slovenskej literatúre.

Turecké motívy nachádzame aj v ľudových piesňach. Väčšina z nich je z okolia Zvolena a Hontu – teda z oblastí, kam prenikla turecká expanzia alebo kde sa pred Turkami úspešne ubránili. Medzi tieto piesne patria: *Rabovali Turci... Hrad poborili, pána zastrelili, panniu odvliekli*. (Detva, Zvolen), *Rabovali Turci až do Bielej Hory* (Detva, Očová, Gemer, Tekov), *Ten prešporský mýtnik* (Dubová, Nitriansko),²²⁴ *Ešte sa len zori...* (Hont). *Orava, Orava...* (Orava). Piesne majú tragický nádych, Turci v nich vystupujú negatívne. Často je turecký motív prepletený s ľúbostným motívom, keď tureckí vojaci zabijú zamilovaný pár.²²⁵

Pokým historické spevy často popisujú lúpenie, vypaľovanie dedín, odvliekanie koristi; ľudové rozprávania tieto fakty takmer obchádzajú.²²⁶ Mnoho námetov je spoločných až po južnú Moravu, námet z historickej piesne o dvoch uhorských pánoch nachádzame aj v maďarskej a srbskej slovesnosti. Hrdinovia buď s Turkami zápasia, alebo sa pred nimi pohotovo ukryjú – napríklad v bútl'avom strome, pod pecou, vo vrbí alebo v snopoch na poli. Zaujímavý je aj motív o Turkovi, ktorého kresťanská nevesta oklamala tak, že predstierala vlastnú smrť. V čase tureckej expanzie bol od Balkánu po Slovensko populárny aj motív o janičiarovi, ktorý znovu stretáva svoju matku. V 19. storočí ho prebásnil S. Chalupka a hudobný skladateľ J. Cikker na základe jeho poémy v prebásnení J. Smreka zložil operu *Beg Bajazid*. Túto baladu zaznamenala už B. Nemcová na Horehroní roku 1855.²²⁷ Populárny bol aj príbeh o unesenom pánovi a vernom sluhovi, kde si verný sluha odreže nohu, aby umožnil svojmu pánovi útek.

²²³ ibidem, str.30

²²⁴ Otec predal svoju dcéru Turkom, aby sám seba vykúpil. Dcéra sa utopí v žiali.

²²⁵ Tragédiu celej rodiny nachádzame v piesni *Ešte sa len zori*: „*Ešte sa len zori, už k hore, do hory/štyri duše honia/turecké potvory. // Apko a mamička, dcéra a jej milý/na jednu sa brezu / pred Turci ukryli. // Keď Turci dobehli, pod brezou zastali, / prvému apkovi / hlavičku zrúbali.*“ In: MEDŇANSKÝ K., 1923, *Sto slovenských ľudových balád*, str.38

²²⁶ KOPČAN V., HORVÁTH P., *Turci na Slovensku*, str.176

²²⁷ KLIMOVÁ D., 1964, *Turecké války v paměti našich lidových vypravěčů*.

Turecké motívy sa zachovali aj v rozprávaniach ľudových rozprávačov. K takýmto motívom patrili napríklad: Turek unáša milú, milý pohotovo strieľa na Turka oloveným gombíkom z vesty; dievča si urobí odpudivú tvár tým, že si ju potrie lekvárom; šťastná náhoda privedie matku do domu strateného syna. Popri tragických motívoch si rozprávači zachovávali aj vtip, ako napríklad v epizóde o žene v Nižnej pri Trnave, ktorá sa pred Turkami schovala pod mostom. Prostoreká žena Dora sa schovala pred Turkami. O chvíľu ide cez most Turek, popoháňa koňa: „Dorovanka!“ Žena si myslí, že volá na ňu, a tak sa spýta: „Co scú tam, vojak?“ Turek jej pre jej hlúposť zajme. *„Zaujímavé je reálne jadro Turkovho zvolania. Ide pravdepodobne o skomolenie slova „doru ata“ – kôň grošák, u Turkov veľmi obľúbená farba koňa.“*²²⁸

11.3. Turcizmy v slovenskej historickej literatúre. Revitalizácia turcizmov.

Z literárnych pamiatok treba uviesť memoárové spisy *Štefana Pilárika* (1615-1693), evanjelického farára. V júni 1633 sa stal farárom v Senici, kde sa dostal do tureckého zajatia. Svoje zážitky opísal v pozoruhodnej básnickej skladbe *Sors Pilarikiana, Los Pilarika Štěpána* z roku 1666.²²⁹ Okrem turcizmov ako *vezír, baša, jančár, kepének, korbáč, paloš*, sa v Pilárikovom texte vyskytujú slovesá *brekať* a *handákať*, ktoré podľa textu jeho po nemecky písaného spisu *Turcico-tatarica crudelitas* z roku 1684 chápeme: ***brekať*** – „vykrikovať, pokrikovať bre“; (*bre* je staroturecké citoslovce), 1663: „*Pope, pop: na mně brekali...*“; 1684: „*Pokrikovali na mňa hovoriac: 'Bre, bre, bre, disznó pap!' To značí: 'Ty svinský kňaz.'*“ ***handákať*** – „vykrikovať, pokrikovať handa“; (*handa*, staroturecké „kde“, skôr by malo byť *hajda, hajdy* – „pod'me, ber sa!“) 1663: „*....a štěkali co psi besní, rozným křikem handákajíc, hrůzy strachu dávajíc.*“ 1684: „*....hnali nás d'alej, pokrikujúc: Handa, Handa!*“²³⁰

Z 18. storočia sú z turecko-osmanského a moslimského prostredia najpočetnejšie doložené v dvoch rukopisných dielach a v dvoch novinových článkoch geografického charakteru. Pomerne veľa ich je aj v prvom slovenskom románe *René mládenca príhody a skúsenosti* od J. I. Bajzu, najmä v jeho prvej časti o príhodách v tureckom, moslimskom

²²⁸ ibidem

²²⁹ SEDLÁK I., 2009, Dejiny slovenskej literatúry, str.125

²³⁰ MAJTÁN, 1987, *Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia...*, str.234

prostredí. Keď v 18. storočí osmanská expanzia ustúpila, aj turcizmy sa v jazyku dostávali na okraj slovnej zásoby. Poukazuje na to ich používanie v štylisticky presne vymedzených odborných textoch a v cestopisnom románe. Rukopisná učebnica *Krátké poznamenání sweta* z roku 1760 je pomerne voľný a aktualizovaný preklad v Trnave vydanéj latinskej učebnice zemepisu sveta *Geographica globi terrae synopsis* zostavenej z diela nemeckého geografa J. Hübnera. Exotizmy z tureckého prostredia sa tu uvádzajú podobne ako v ich latinskej predohe: *aga, alkorán, baldach, baša, beglerbeg, jančár, Kalif, kap karavanzar, Mohamed, mohametánsky, moša (mešita), mufti, paš, sandžak, santon, saraglio, spahi, sultán, timariotský, veľiký vezír, vezír*.²³¹

V druhej veršovanej rukopisnej učebnici geografie sveta, ktorá má názov *Kniha o celem svete zapsana*, sa autor tiež usiloval čo najviac priblížiť už vzdialený osmanský svet. Exotizmy preberal asi z latinských a nemeckých originálov: *alkorán, alkoránsky, baša, beglerbeg, beglerbegár, diván, emir, janičiar, kajmakan, kapi-aga, kapudan-baša, Mohamed, mufti, otoman, rais-efenti, ramadan, sandžak, sandžakát, saraskir, sultán, vezír*. Najviac je ich pri popise tureckého vojska.

V *Starých novinách literárního umění*, ktoré v Banskej Bystrici vydával O. Plachý, boli v r. 1786 uverejnené dva články z tureckého prostredia s titulkom *Turecké potencie, moc, náboženstwí, mrawí, obyčego a wrchnosti tohto národu a Constantinopilis*. V oboch článkoch sa nachádza cca. päťdesiat exotizmov typu: *aga, asper, baša/paša, beglerbeg, bostandži, d'aur, derviš, diván, janičiar, kedyles, kajmakan, kapikul, kuputan-baša, korán, kumbaradži, mahomedán, meterdži, moša, mufti, musulman, oda, Osman, piaster, sejm, sekban, seradži, serail, serdigeči, spahi, sultán, timariot, topči, topči-baša, top-džami, topprakli, turban, vezír*.

V Bajzovom románe *René mládenca príhody a skúsenosti*, ktorý vyšiel roku 1785, sa exotizmy uvádzajú v prvej časti pri opise príhod a dobrodružstiev v moslimskom svete. Bajza na výraznejšie vykreslenie prostredia použil asi 60 slov, napr.: *úlema, mofti, santon, imam, derviš, turlák, kalenderlár, hugiemalár, bektaš, sejáh, azembaba, hekim, hedžra, charban, mošita, ramadan, bajra, maslok, čalma, pačmag, mest, janičár* a podobne. V závere textu dokonca pridal slovníček niektorých termínov.²³²

²³¹ ibidem, str.235

²³² *René mládenca príhody a skúsenosti, které widal Jos. Ign. Bajza* (Román vyšiel však až na jar 1785, ako vidieť aj z Bajzovej poznámky uvedenej na konci 1. zväzku) 343, 7 s – II. 1785.

Veľký návrat zažili turecké termíny a námety v 19. storočí, kedy sa literatúra zameriavala primárne na motívy zo slovenskej histórie. Popularitu získalo „znovuobjavenie“ bitky pri Szigetskom zámku, v ktorom hrdinsky pri obrane zomrel chorvátsky gróf Mikuláš Zrínsky – tak, že s posádkou podnikol po niekoľkomesačnom obliehaní výpad z horiaceho hradu proti početnej tureckej presile radšej, než by mal padnúť do rúk nepriateľa. Tejto udalosti venoval *Ján Kollár* (1793-1852) roku 1841 kázeň s názvom *Obráncům wjry křesťanské z našeho národu pošlým*. Postava Zrínskeho ho uchvátila natoľko, že ju spomína aj v 320. slohe Slávy dcery: „*My sme dali Uhrům Zríniho.*“²³³ Viac než v Kollárovej vlastnej tvorbe nachádzame turcizmy v jeho *Spievankách*. V oddiele historických spevov nachádzame mnoho turkických motívov, dokonca piesne o Tatároch či Kumánoch.

„(...) *Dokial' sem Kumáni
neprišli pohani,
nepočul si vady
v Uhrách, ani zrady.*

*Priniesli Kumáni
pohánku do krajny,
a za nimi prišli
psohlavci Tatari.*“²³⁴

Významný slovenský básnik *Pavol Országh Hviezdoslav* (1849-1921) venoval ako 15-ročný Zrínskemu báseň *Szigetvár*, ktorú si zapísal do študentského zošita. Bitke pri Szigetskom zámku venoval rozsiahlu báseň *Gróf Mikuláš Šubić Zrínsky na Sihoti* aj štúrovský básnik *Andrej Sládkovič* (1820-1872), ktorá bola publikovaná roku 1866 v knihe *Pamätník Matice slovenskej ku tristoročnej oslave Mikuláša Šubića Zrínskeho konanej na Slovensku*. V uvedenom pamätníku publikoval báseň *Zrínsky na Sihoti* aj spisovateľ a politik, kodifikátor spisovnej slovenčiny, *J. M. Hurban* (1817-1888).

Asi najvýznamnejšou slovenskou romantickou básňou s tureckou tematikou je *Turčin Poničan*. Spracováva ľudovú baladu známu aj v srbskej literatúre o malom chlapcovi, ktorého uniesli Turci. Keď chlapec vyrástol, stal sa z neho člen janičiarskeho vojska a do zajatia zo sebou z rabovaného územia odvliekol starú ženu, netušiac, že je to jeho matka. Mnoho odkazov na turecké vojny nájdeme aj v tematicky iných básňach,

²³³ JANKOVIČ, J., 2010, *Legenda o grófovi Zrínskom II*, str.64

²³⁴ KOLLÁR J., 1953, *Národné spievanky*

napríklad v monológu mládenca v básni Likavský väzeň: „*Rúčky moje, zvyklé/ nad turkom víťaziť:/ Hoj, ktože mi vás dal/ K tej skale priväzít?*“²³⁵

Turecké výpožičky používal vo svojom diele často aj *Samuel Tomášik* (1813-1887), ktorý svojou tvorbou predstavuje článok medzi klasicizmom a romantizmom. Celú svoju poviedkovú historickú tvorbu námetovo viazal na Muráň a Gemer, pričom námety čerpá z národných povestí, ktoré konfrontuje s historickými faktami. Motívu slovenského boja s Turkami mali za úlohu dvíhať národné povedomie. Turecké motívy a lexiku nájdeme v dielach: *Bašovci na Muránskom zámku* (1864), *Vešelínovo dobytie Muráňa* (1867), *Odboj Vešelínov* (1870), *Pamätnosti gemersko-malohontské* (1872).²³⁶ Aj dielo v Rumunsku žijúceho Slováka *Félixa Kutlíka* (1843-1890) je plné turcizmov v historickej próze. Osmanskej tematike venoval svoju prózu *Pút' lásky* aj *J. Kalinčiak*.

12. Turcizmy z 19. a 20. storočia

Snád' iba na skompletizovanie informácií môžeme v tejto krátkej kapitole uviesť, že preberanie turcizmov do slovenčiny nepstalo ani v nasledujúcich storočiach. Zvlášť v 20. storočí zaznamenávame vplyv turečtiny na slovnú zásobu európskych jazykov, a to najmä v odbore gastronómie. Uved'me aspoň niektoré:

jogurt – „zakvaseny a zahusteny vyrobok z pasterizovaného mlieka“.

Tur. yoğurt, yoğurmak – „hniest“, do jazykov strednej Európy prešiel cez záp. Európu.²³⁷

kefir – „kyslomliečny výrobok“, uvádza sa ako výpožička z turk. (Kroupová, 2010), môže však ísť o oset. *kaepy*, megrelské *kipuri* (Rejzek). Kaukazský pôvod.

kebab – „pečené mäso na ražni“, tur. *kebab*, spomenuté už u *čevapčiči* (kpt. 4), možné z perz. *kubídan* – rezať, krájať

burek – „pečené alebo vyprážené pečivo“, z osm. *böre*

šašlik – „pokrm z mäsa, húb a zeleniny, pečie sa na ražni“, z tur. *şişlik*, *şiş* – „ražeň.“

²³⁵ Ibidem, str.85

²³⁶ SEDLÁK I., 2009, *Dejiny slovenskej literatúry*, str.368

²³⁷ KROUPOVÁ M., 2010, *Lexikálne turkizmy v poľštine a v slovenčine*, str.79

13. Záver

V práci som sledovala turkické lexikálne výpožičky v slovenčine a snažila som sa ich popísať z hľadiska kontaktovej lingvistiky, ako aj systematického rozlíšenia v rámci turkických jazykov. Tento prístup bol nutný, pretože doterajšie jazykovedné práce zaoberajúce sa turkickými výpožičkami v slovenskom jazyku časovú rovinu konverzie, ani kritériá kontaktovej lingvistiky vôbec nezohľadňovali, rovnako ako sa nevenovali ani zdrojovým jazykom, z ktorých turkické lexémy v skutočnosti pochádzali. To sa odzrkadľovalo v zistení, že väčšina jazykovedných prác a rovnako ani dve diplomové práce, ktoré som k tejto téme našla, nezohľadňovali pojem transferenčného jazyka. A pritom je pre problematiku borrowings zásadný. Ako transferenčný jazyk turkickej lexiky pôsobila od 9. storočia maďarčina. Napriek tomu však v publikácii *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch* (2011) vychádzajúcej z korpusu *Historického slovníka slovenského jazyka* vydaného SAV, nachádzame pod pojmom „hugarizmy“ napríklad tieto slová: *budzogáň, bútor, bosorka, čutora, ibrik, pajtáš (!)*. Turkické výpožičky sú označené ako „turcizmy“ bez ohľadu na klasifikáciu turkických jazykov a dokonca ešte všeobecnejšie ako „exotizmy“ spolu s výpožičkami z hebrejčiny a arabčiny, hoci šlo o lexémy, ktoré prenikli do slovenského jazyka odlišnými cestami a v odlišnej dobe. Zvláštnym termínom „orientalizmus“ označuje táto publikácia jedinú výpožičku, a to slovo *kolimaha* (pôvodne turkického alebo mongolského pôvodu). Rovnako aj v iných historických či jazykovedných publikáciách, sa nezohľadňuje napr. rola osmanskej turečtiny ako transferenčného jazyka. Otázku chronologickej roviny preberania a zdrojových jazykov teda môžeme zhrnúť nasledovne.

1. Obdobie praslovansko-turkických kontaktov pred 6. st. n. l.

Dochádzalo k nemu ešte počas pobytu v pravlasti Slovanov. Vypožičaná lexika sa týka spravidla takmer všetkých slovanských jazykov. (napr. **tьlmačь, *kolimagь, *tovarь...*)

2. Obdobie Avarského kaganátu (6.-9.st.)

Turkické avarské obyvateľstvo splynulo so Slovanmi žijúcimi v Karpatskej kotline. Jazyk Avarov sa nám nezachoval, ale ako lingua franca sa používal slovanský jazyk.

3. Invázia maďarských kmeňov (10. st.)

Príchod siedmych maďarských kmeňov, ktoré so sebou priniesli aj iné turkické etniká z Chazarského kaganátu. Ich priamy a intenzívny styk so Slovanmi priniesol do slovenčiny mnohé turkické výpožičky, kde pôsobila maďarčina ako transferenčný jazyk. (napr. *vályú* – „vávlo“, *teve* – „táva“, *sátor* – „stan, šiator“, *kapu* – „brána, kapura“...). Prítomnosť maďarských kmeňov sa odzrkadlila aj v toponymii na juhu Slovenska.

4. Obdobie arpádovského Uhorska (11. – 14. st.)

Arpádovci si do Uhorska pozvali rôzne turkické kmene (Kumáni, Pečenehovia, Sikulovia, Polovci...), ktoré si prenajímali zvlášť do služieb v armáde a v pohraničnej strážii. Práve preto nachádzame na území severného Slovenska množstvo turkických toponým odkazujúcich na toto osídlenie: Sekule, Bešeňová, Plaveč, Plavecký Peter, Kunova Lehota...

5. Obdobie Valašskej kolonizácie (15. – 17. st.)

Do slovenčiny preniklo niekoľko turkických termínov od rumunského a ukrajinského obyvateľstva: *kobza*, *kalika*...

6. Obdobie osmanskej expanzie (15./16. – 17. st.)

Rozširujúce sa osmanské panstvo na Balkáne a neskôr priama invázia do Uhorska a začlenenie južného Slovenska do osmanského sultanátu prinieslo prienik tureckej lexiky do slovenčiny. Mnoho výrazov Aj napriek tomu, sa uchovalo iba v role historizmov (*aga*, *akča*, *beglerbeg*, *jatagán*, *sandžak*...), niekoľko ich preniklo do juhoslovenských nárečí (*findža*, *hambár*, *kančúch*...) a iné sa stali integrálnou zložkou slovenskej slovnej zásoby (*orgován*, *kefa*, *papuča*...)

Prítomnosť osmanských jednotiek sa dobre odráža na mape výskytu tureckých výpožičiek v juhoslovenských nárečiach (oblasť Žitného ostrova, Gemera Zemplína). Zároveň sa tu odzrkadlila aj prítomnosť slovanského obyvateľstva z Balkánu, ktoré pred Turkami ušlo v organizovaných skupinách, alebo sa na územie Slovenska dostalo v službách osmanského okupanta, ktorý ich využíval najmä ako tlmočníkov a správcov, ktorí lepšie rozumeli miestnej slovanskej mentalite. Dôkazom tohto pôsobenie môže byť koncovka 1pl. *-mo* v juhoslovenských nárečiach.

Negatívne vnímaná prítomnosť turkických kmeňov a neskôr osmanských jednotiek sa prejavila aj vo frazeológii, kde má slovo Turek alebo Tatár negatívny nády, resp. pri pomenovaní poľnohospodárskych plodín či náradí, kde sa všetko orientálneho, ba dokonca v niekoľkých prípadoch i zámorského pôvodu, označovalo adjektívom „turecký“.

Skúsenosť obyvateľstva s osmanskými jednotkami nám popisuje bohato doložený materiál slovenských historických piesní, ľudových piesní a rozprávání a napokon historickej literatúry z 19. storočia.

Podľa typu jazykových konvergencií (Jaspers) dochádzalo medzi turkickými etnikami a Slovanmi v Karpatskej kotline vždy iba k ľahkému kontaktu, ktorý nezanechal štruktúrnu difúziu. Ide teda o prípad zachovania jazyka (*language maintenance*), kde do slovnej zásoby prenikajú iba jednotlivé výpožičky.

Napriek tomu som však pri skúmaní prebratej lexiky narazila na niekoľko veľmi zaujímavých lingvistických momentov, a to napríklad na rolu transferenčného jazyka (napr. pôsobenie srbčiny pri preberaní osmanizmov a ich fonologická podoba) alebo derivácie turkizmov do systému domáceho jazyka: *bre – brekať, cafrag – cafragovať, bil'ag – bil'agovať...* Zaujímavé bolo sledovať aj sémantické zafarbenie týchto výpožičiek a ich okamžitý prienik do ľudovej frazeológie, napr. *pozerat' ako borsuk*, etc.

Prínosom práce bolo odhalenie aj niekoľkých turkických toponým, ako aj prítomnosť tureckých antroponým – priezvisk, ktoré sa v urbárnych knihách a matrikách objavujú aj po odchode osmanských posádok, čo znamená, že malá časť osmanského obyvateľstva zostala na území Slovenska.

Uvedená téma teda svojím rozsahom a štruktúrou prekročila moje očakávania a určite by si zaslúžila ešte ďalšie, odbornejšie a širšie bádanie z rôznych disciplín. Zostáva zatiaľ len úprimným práním, aby sa na Slovensku rozvinul aj etymologický výskum, ktorý by odkryl ďalšie vrstvy tejto fascinujúcej a na Slovensku, žiaľ, zanedbávanej disciplíny.

14. Použitá literatúra

- BÁRCZI, G. *Geschichte der ungarischen sprache*. Innsbruck: Inst. für Sprachen und Literaturen, 2001.
- BARFORD, P. M. *The early Slavs. Culture and society in early medieval eastern Europe*. New York: Cornell Univeristy Press, 2001.
- BENDA, K., FÜEDI, E. *Tausend Jahre Stephanskron*. Szeged: Corvina, 1988.
- BENKŐ, L., SAMU, I. *The Hungarian language*. Paris: Mouton, 1972.
- BETZ, W. *Deutsch und Lateinisch: Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*. Bonn: Bouvier, 1949.
- BLANÁR, V. Otázka lexikálnych turkizmov v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied. roč. XIII. 1962, č.1.
- BLAŠKOVIČ, J. Peniaze, miery a váhy používané na území Slovenska okupovanom Turkami. In: *Nový orient*, roč. 1964, č.1 str.208-213.
- BLAŠKOVIČ, J. Toponimy starotjurskogo proischoždenija na territorii Slovakii. In: *Voprosy jazykoznanija*, 1972, č.6, str.62-75.
- BRTÁŇ, R. *Historické piesne*, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1953.
- BUBENIK, V. On typological changes and structural borrowing in the history of European Romani. In: Matras, Y. *Romani in Contact: The History, Structure and Sociology of a Language*. Hamburg: University of Hamburg, 1995.
- COMRIE B., CORBETT G. (eds.) *The Slavonic languages*. London: Routledge, 1993.
- Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664*, Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2011
- ČILINSKÁ, Z. *Slovania a Avarský kaganát. Výpoved' staroslovanského pohrebiska v Želovciach*. Bratislava: Bradlo, 1992.
- DANIŠ V., Východné nomádske etniká. In: MÚCSKA, V. *Dejiny európskeho stredoveku. I., Raný stredovek (od 5. storočia do polovice 11. storočia)*, Prešov: Michal Vaško, 2006.
- Dejiny Slovenska*. I. diel. Bratislava: Veda, 1986.
- Dejiny Slovenska*. II. diel. Bratislava: Veda, 1987.

- DMITRIJEV, N. K. *O tjurskich elemantach russkogo slovarja. Leksikografičeskij sbornik.* Moskva, 1958.
- DORULA, J. *Slováci v dejinách medzijazykových vzťahov*, Bratislava: Veda, 1977.
- EDELMAN, D. *Iranskie i slavjanske jazyki: istoričeskie otnošenija.* Moskva: Vostočnaja literatura, 2002.
- FLORIN, C. *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans.* Leiden: Brill, 2008.
- GARCÍA, M. *Influences of Gypsy "Caló" on Contemporary Spanish Slang.* In: Hispania, XII 2005, roč. 88, č.4.
- GERSTNER, K. A. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER, F. (ed.) *Magyar nyelv kézikönyve*, Budapest: Akadémiai kiadó 2003, str.117-123.
- GOŁĄB, Z. *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych.* Krakov: Towarzystwo autorów i wydawców prac naukowych universitas, 2004.
- GÓMEZ, C., *Towards a Typological Classification of Linguistic Borrowing* (Illustrated with Anglicisms in Romance Languages) Revista Alicantina de Estudios Ingleses, Universidad de Valencia, 1997.
- GYÖRFFY, GY. *A Kun és Komán népnév eredetének kérdéséhez.* Budapest: Néptudományi Intézet, 1948.
- HABOVŠTIAK A. Slová cudzieho pôvodu v slovenských nárečiach. In: *Studia academica slovacica.* Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Bratislava: 1981, roč.10, str.115-135.
- HASPELMATH M., *Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability.* In: Thomas Stolz, Dik Bakker & Rosa Salas Palomo (eds.) 2008. Dostupné z: <http://www.eva.mpg.de/lingua/staff/haspelmath/pdf/LWT.pdf>
- HAUGEN, E. The analysis of linguistic borrowing. *Language* č. 26, r.1950, str.210-31.
- HAUSER, P. *Nauka o slovní zásobě*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.
- HICKEY, R. (ed.) *Handbook of Language Contact*, Oxford: Willey-Blackwell, 2010.
- HOLM, J. *Languages in Contact: The partial Restructuring of Vernaculars.* Cambridge: Cambridge university press, 2004.
- HORECKÝ, J. *Slovenská lexikológia. I. diel. Tvorenie slov.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971.
- CHALUPKA, S. *Básnické dielo*, Martin: Matica Slovenská, 1952.

GERSTNER, K. A magyar nyelv szókészlete. In: KIEFER, F. (ed.) *Magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai kiadó, 2003, str.117-123.

JANKOVIČ, J. *Legenda o grófovi Zrínskom II. Chrestomatia*. Bratislava: Veda, 2010.

JASPERS, J., VERSUCHEN, J., ÖSTMAN, J. (eds.), *Society and Language Use*, John Benjamins Publishing Company, 2010.

JAŠAR-NAŠTEVA, O. *Turskite leksički elementi vo makedonskiot jazik*. Skopje: Institut za makedonski jazik, 2001.

JOHANSON L., CSATÓ, E. Á. (eds.), *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge, 1998

KAKUK, Z. *A Török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1996.

KIEFER, F. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai kiadó, 2003.

KISS, J., PUSZTAI, F. (eds.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris kiadó, 2003.

KLIMOVÁ, D. Turecké války v paměti našich lidových vypravěčů a zpěváků. In: *Nový Orient*, roč.1964, č.1.

KOLLÁR, J. *Národné spievanky*. Texty pripravil a poznámkami doplnil E. Pauliny ; Úvodnú štúdiu napísal F. Votruba. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej lit., 1953.

KONŠTANTÍN PORFYROGENETOS, O spravovaní ríše. In: RATKOŠ, P. *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1968, str.287-296.

KOPČAN, V. *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin: Osveta, 1983.

KOPČAN, V., HORVÁTH, P. *Turci na Slovensku*. Bratislava: SPN, 1971.

KOPECKÁ, M., LALIKOVÁ, T. a kol. *Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2011.

KRAJČOVIČ, R. Vznik slovenčiny a zloženie jej slovnej zásoby z hľadiska vývoja jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988.

KROUPOVÁ, M. *Lexikálne turkizmy v poľštine a slovenčine*. Diplomová práca. FF UK: Ústav slavistických a východoevropských štúdií, 2010.

KUČEROVÁ, K. Migrácia srbského, bosenského a chorvátskeho obyvateľstva z Balkánu do strednej Európy v dôsledku tureckých vojen. In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca*, (Príspevky prednesené na I. celostátnom balkanistickom sympoziu v Brně 11.-12. prosince 1969), Universita J.E.Purkyně v Brně, 1970, str.96 – 102.

- LANSTYÁK, I. Maďarčina na Slovensku. In: *Sociologický časopis/ Czech sociological review* 2002, roč. 38, č. 4.
- LEDEREROVÁ, E. Štruktúra uhorskej spoločnosti v ranom stredoveku. In: *Historický časopis*, 1960, str. 509-525.
- MAJTÁN, M. Pomenovanie reálií z tureckého (moslimského) a židovského prostredia v staršej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa, 1987, str.229-244.
- MAJTÁN, M. *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda, 1996.
- MAJTÁN, M., LALIKOVÁ, T. *Z histórie lexiky staršej slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2008.
- MAJTÁNOVÁ, M. *Názvy cudzokrajných drog rastlinného pôvodu v oravskom lekárskom rukopise z roku 1760*. In: Československý terminologický časopis č.4, 1965, str.93-101.
- MAREK, M. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica slovenská, 2007.
- MAREK, M. *Národnosti Uhorska*. Vysokoškolský učebný text. Trnava: FF TU, 2011.
- MAREK, M. Pečenehovia a Uzi na Slovensku. In: *Historický časopis*, roč.51, r.2003, č.2, str.193-222.
- MARSINA, R., MAREK, M. *Tatársky vpád*. Budmerice: Vydavateľstvo Rak, 2008.
- MATRAS, Y. *Language contact*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- MEDVECKÝ, K. A. *Sto slovenských ľudových balád*, Bratislava: vlastným nákladom, 1923.
- MOSZYŃSKI, K. *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian*. Krakov: Polska akademja umiejętności, Wydział Filologiczny, Rozprawy LXII, č. 2, 1925.
- MÚCSKA, V. *Dejiny európskeho stredoveku. I., Raný stredovek (od 5. storočia do polovice 11. storočia)*, Prešov: Michal Vaško, 2006.
- MÚCSKA, V. Migrácia a etnogenéza Maďarov. Pokus o prehľad súčasného stavu bádania. In: *Acta historica neosoliensa*, roč.7, 2004.
- MURTEZANI I. *Turcizmite vo jazikot na albanska i makedonskata narodna poezija*. Skopje: Matica makedonska, 2002.
- NÉMETH, G. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapešť: Akadémiai Kiadó, 1930
- ODLER, M. Avarské sídliská v strednej Európe: problémová bilancia. In: FF UK, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou: *Studia mediaevalia pragensia* 10/2, v tlači, str.17-96.

- ODLER, M., KOLNÍK, T. Včasnostredoveké sídlisko Cífer-Pác. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV*, roč. 50, Nitra, 2001, str. 47-97.
- ODRAN, M. K otázke frazeologických kaliek turkotatárskeho pôvodu v balkánskych jazykoch. In: *Studia Balkanica Bohemoslovaca*, (Príspevky prednesené na I. celostátním balkan. sympoziu v Brně 1969), Universita J.E.Purkyně v Brně, 1970, str. 228-231.
- ODRAN, M. *Tjurskie leksičeskie elementy v slovackom jazyke*. Baku: Azerbaidžanskij gosudarstvennyj universitet, 1969.
- ODRAN, M. Turcizmy v slovenských historických piesňach. In: Zborník *Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Philologica*, roč.XXI., 1969, str.137-140.
- ONDREJOVIČ, S. Turecké, turkotatárske a turkické jazyky? In: *Slovenska reč*, roč.63, 1998, str.62-63.
- ONDREJOVIČ, S. Janičiar v historickom a metaforickom kontexte. In: *Jazyk v komunikácii*. Bratislava: Veda, 2004, str.126-132.
- ONDRUS, P. *Slovenská lexikológia. II. diel. Lexikológia*. Bratislava: SPN, 1972.
- PALÓCZI-HORVÁTH, A. *Pechenegs, Cuman, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary*. Budapešť: Kultúra, 1989.
- PAULINY, E. *Dejiny spisovnej slovenčiny. Od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: SPN, 1983.
- POHL, W. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*. München: Verlag C.H.Beck, 2002.
- POPOVIĆ, I. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1960.
- POPPE, N. jr, *Studies of turkic loanwords in russian*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1971.
- PRATT, CH. *El anglicismo en español peninsular contemporaneo*. Gredos, 1980.
- RYPKA, J. *Čtyři turecké listiny z Dolného Kamence na Slovensku*. Prúdy, roč. XI, č.8, 1927.
- RÓNA-TAS, A. , SZERGEEV, V. *Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe*. Budapešť: Tankönyvkiadó, 1978.
- SEDLÁK I. a kol. *Dejiny slovenskej literatúry*, Bratislava: Matica slovenská, 2009.
- SZEMERÉNYI, O. Hungarica I. In: *Études finno-ougriennes*, zv. XV, r.1978-1979, numéro spécial. Budapest: Akadémiai kiadó, 1982, str.391-405.
- STACHOWSKI, S. *Studia nad chornologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*. Krakov: Uniwersytet Jagielloński, 1967.
- STACHOWSKI, S. *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot*. Krakov: UJ, 1992

- STADLER, P. Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate. In: CURTA, F. (ed.) *The Other Europe in the Middle Ages*. Leiden: Koninklijke Brill, 2008, str.47-82.
- STANISLAV, J. *Dejiny slovenského jazyka. I. diel. Úvod a hláskoslovie*. Bratislava: SAV, 1967.
- STANISLAV, J. *Slovenský juh v stredoveku*. Bratislava: Národné lit. centrum, 1999-2004.
- ŠMATLÁK S. *Dejiny slovenskej literatúry I. (9.-18.storočie)*. Bratislava: Nár. lit. centrum, 1997
- TEJNIL, E. K problematike tureckej topografie a toponymie na Slovensku. In: *Historické štúdie XIV.*, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1969, str.167-178.
- THOMASON, S. *Language Contact*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.
- THOMPSON, E. A. *Hunové*. Praha: NLN, 1999.
- ULIČNÝ, F. Vpády Mongolov na Slovensko v roku 1241. In: *Vojenská história*. roč.8, r.2004, č.3, str.3-20.
- WENDT, H. E. *Die türkische elemente im Rumänischen*. Berlin: Akademie verlag, 1960.
- WINFORD, D. *An introduction to contact linguistics*, Oxford: Blackwell, 2003.
- ZÁSTĚROVÁ, B. Avaři a Dulebové v svědectví Povesti Vremennych Let. In: *Vznik a počátky Slovanů 3*, Praha,1960, str.15-37

Slovníky

- BUFFA, F. a kol. *Slovník slovenských nářečí. I. a II. diel*. Bratislava: Veda, 1994.
- DERKSEN, R. *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*, Leiden: Brill, 2008.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, zv. 1-5*. Red. BENKŐ L. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993-1997.
- Etymologiczny słownik języka polskiego*. Red. BRUCKNER A. Warszawa: Wiedza powszechna 1957.
- Etymologiczny słownik języka polskiego*. Red. BAŃKOWSKI A., zv. 1 – 2. Warszawa: PWN, 2000.
- Etymologiczny słownik języka polskiego*. Red. BORYŚ W. Krakow: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2005.

- HOLUB, J. KOPEČNÝ F. *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.
- HRADSKÝ, L. a kol. *Maďarsko-český slovník. I. - II. díl*. Praha: Academia, 2003.
- IVIĆ, P. *Etimološki rečnik srpskog jezika*, zv. 1-3. Beograd: Srpska akademija nauk i umetnosti, 2006.
- KLUGE F. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: de Gruyter, 1995.
- LOKOTSCH, K. *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs*. Heidelberg, 1927.
- MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: NLN, 2010.
- MAJTÁN, M. a kol. *Historický slovník slovenského jazyka. I.-VII. díl*. Bratislava: Veda, 1991-1998.
- REJZEK J. *Český etymologický slovník*, Praha: Leda, 2001.
- SEVORTJAN, E. V. *Etimologičeskij slovar tjurskich jazykov*. Moskva: Nauka, 1974.
- Slovník cudzích slov akademický*. Red. BUCHTELOVÁ, R. Bratislava: SPN, 1998.
- Slovník slovenského jazyka. I.-V. díl*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1959-1968.
- Slovník súčasného slovenského jazyka, A – G*. Red. BUZÁSSYOVÁ K., JAROŠOVÁ, A. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 2006.
- SNOJ, M. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan, 2003.
- ŠAPOŠNIKOV, A. K. *Etimologičeskij slovar sovremen. ruskogo jazyka*. Moskva: Nauka, 2010
- ŠIPOVA, J.N. *Slovar tjurkizmov v ruskom jazyke*. Alma-Ata: Nauka, 1976
- ŠKALJIĆ, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, 1985.
- TRUBAČEV, O. N. *Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov*. Moskva: Nauka, 1963.

Zoznam obrázkov

- Obr. 1 Postup maďarského kmeňového zväzu do Panónskej nížiny.....str. 43
- Obr. 2 Kovarské sídliská na území stredovekého Uhorska..... str. 52
- Obr. 3 Sikulské osídlenie na území stredovekého Uhorska..... str. 54
- Obr. 4 Sídla Pečenehov a Uzov na území stredovekého Uhorska.....str. 57
- Obr. 5 Osídlenie Kumánov a Jasov na území stredovekého Uhorska.....str. 59

Zoznam skratiek

ASCS *Slovník cudzích slov* (Akademický, 1995)

ČES *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001)

ESJP *Etymologiczny słownik języka polskiego* (2 zv., A – P; Bańkowski, 2000)

HSSJ *Historický slovník slovenského jazyka* (7 zv., Majtán, 1992 - 2005)

SSN *Slovník slovenských nářečí* (2 zv., A – P, 1994 - 2006)

alb. – albánsky

angl. – anglicky

ar. – arabsky

čagat. – čagatajsky

čes. – česky

čuvaš. – čuvašsky

franc. – francúzsky

gr. – grécky

kazaš. – kazašský

kirgiz. – kirgizský

kuman. – kumánsky

maď. – maďarsky

mong. – mongolsky

nem. – nemecky

perz. – perzsky

poľ. – poľsky

rum. – rumunsky

rus. – rusky

slovin. – slovinsky

srb. – srbsky

tal. – taliansky

tatar. – tatársky

tunguz. – tunguzsky

tur. – turecky

turk. – turkický

turkm. – turkménsky

ukr. – ukrajinsky

uzb. – uzbecky

Korpus základných tvarov turkických výpožičiek použitých v práci

aga 71	čeribaši 69,71	cháne 71
ahdáme 71	čevapčiči 27, 87	chaseň 27, 90
akča 71	čibuk 27	chmel' 40
akindži 71	čibuk 86	chomút 40
alajbeg 71	čiftlik 71	ibrik 90
alma 46, 81	čiris 28	ispendže 69, 71
almázia 81	čiriš 86	janičiar 21, 27, 28, 63, 72, 73, 102
avavriz 69	čižma 28	járok 63
azembaba 71	čižma 86	jatagán 23, 27, 90
bagandža 28, 81	čomacha 27, 87	jogurt 27, 108
bagária 81	čorba 23, 27, 28, 87	kabaňa 90
bagázia 81	čugaňa 28	kabát 90
baklažán 81	čugaňa 87	kádi 48, 69, 71
bakšiš 27, 82	defter 71	kaftan 90
balta 40, 82	defterdár 71	kajmakan 106
baran 39	derviš 106	kalavuz 21, 27, 90, 102
baša 81, 102	díván 71, 87	kalika 28, 99
bedelia 28, 82, 102	dohán 27, 28, 87	kalpak 48, 91
beg 71	dolomán 48, 87	kamaš'la 27, 28, 93
beglerbeg 48, 71	donalma 87	kamuka 91
beťár 22, 28, 49, 82	dragoman 71	kanánnáme 71
bičak 28, 82	džaur 27, 87	kančuka 48, 91
bi'ag 25, 29, 36, 83	džizja 69, 71	kantár 91
borsuk 27, 28, 83	efendi 71	kapikul 71
bosorka 21, 33, 64, 83	ferendže 71	kapura 43, 91
brekať 28, 84, 105	fermán 71	kapuš baša 102
bulava 84	findža 27, 87, 102	káva 28, 48, 91
bul'avas 85	gajzdy 88	kazá 69, 71
bunčug 69	guruš 71	kebab 108
burek 109	hača 88	kefa 28, 33, 48, 63, 91
bútor 83	hajde 28, 89	kefir 109
býk 39, 43, 64	hajduk 27, 89	kepeň 91
cafrag 85	hakim 107	kesim 71
cifra 33	halla 102	kile 71
čádor 22, 28	hambár 28, 63, 89	kindžal 23, 91
čajka 86	handákať 90, 106	klobása 40, 64
čakan 33, 64	handžár 48	kobza 27, 99
čavuš 71	hárem 102	kolimaha 40
čemer 86	hurok 46	

kopenec 40
kopíl' 93
korbáč 27, 48, 93, 102
koruhva 40
koza 40
kúdel' 40
kuna 40
liva 69
lokša 93, 99
ľul'a 93
mameluk 71
martalúz 71, 79
maslanka 94
náhiye 69, 71
obor 38, 39
oldomáš 27, 94
orgován 27, 28, 33, 94
pačmaga 27, 94
pajtáš 25, 28, 95
palanka 71

palka 40
paloš 95, 102
pamuka 28, 95
papuča – 28, 95
parducha 97
paša 71
rája 69, 71
salaš 99
sandžak 48, 71
sandžakbeg 69
serdár 71
sipáhíja 28, 71
surma 23, 27, 97
šabl'a 97
šanovať 62
šarkan – 28, 33, 63, 98
šašlik 108
šeriat 71
šiator 22, 63, 98
taliha 98

tarhoňa 48
ťava 27, 43
timár 71
timariot 71
tkat' 41
tlmočiť 41
tlmočník 9, 43,
tma 41
tovar 41, 63
tug 71
tugra 71
tulipán 98
turban 98
válov 36, 43, 63
vezír 71
vilájet 48
zeámet 71
zimmi 71
zobon 98
župan 40